

Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar

Birten Çelik*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 19.yüzyılda birçok alanda reformlara sahne oldu ve bu reformların önemli bir kısmı mali alanda yapıldı. Mali alandaki reformlar ile hedeflenen devletin gelir kaynaklarını düzenli ve güvenli şekilde hazineye aktaracak dönemin gerektirdiği bir düzen kurmaktı. Özellikle 16 Ağustos 1838’de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Antlaşması (Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması) sonrasında liberal ekonomiye geçiş ve bu çerçevede dünya ticareti ile uyumlu çalışacak bir yapı önemli ve gerekli hale gelmişti.¹ Bu nedenle, Osmanlı klasik sisteminin yerine liberal ekonomiye göre işleyen dış ticaret sisteminin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde uzmanlık alanları belirlenmiş kurumlar oluşturuldu ve bu kurumlar arasında iç ve dış ticarete ülkeye önemli gelir getiren gümrükler de vardı. Osmanlı gümrükleri 1850’lerden itibaren iç ve dış ticaretin gümrükler aracılığı ile vergilendirilmesi ve dış ticaret için gümrük sistemlerinde tüm devletlerin onaylayıp kabul ettiği bir sistemin kurulması için yeniden yapılandırıldı ve merkezi bir yönetim altında toplandı. Ayrıca, gümrüklerin uluslararası ticarete uygun hizmet vermesi için de uluslararası mevzuata uygun nizamnameler hazırlandı. Öte yandan 1861-1862 döneminde imzalanmış ticaret antlaşmalarının süresi dolacağı için yeni yapılacak antlaşmalarda gümrük vergi oranlarının belirlenmesi için çalışmalar

* Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE, birten@metu.edu.tr ORCID: 0000-0003-3754-8208

1 Balta Limanı Anlaşması öncesinde yerli ve yabancı tüccarlar, yaptıkları ithalat ve ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi öderken, yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşımaları durumunda %8 oranında iç gümrük vergisi öderdi. Balta Limanı Anlaşması ile İngiliz tüccarların, yaptıkları ihracat için %12 ve ithalat için de %5 gümrük vergisi ödemelerine iç gümrük vergisi ödememelerine karar verildi. İngiliz tüccarlara tanınan bu hak yerli tüccarlara tanınmadı ve onlar da iç gümrük vergisi ödemeye devam etti. Bunların dışında Baltalimanı Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan tekel sistemi kaldırıldı ve bu da hammadde ihracatında önemli artışlara yol açtı ki bu da hammadde ve iç üretimde sorunlara yol açtı. Baltalimanı Antlaşması ile İngiliz tüccarlara sağlanan kolaylıklar daha sonra diğer ülkeler ile yapılan ticaret antlaşmalarında da yer aldı. Bkz.Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 2.bs. , İstanbul, 1990, s. 164-165.

başlatıldı.² Bu çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını ödemek bir yana faizlerini bile ödeyemeyerek kriz yaşadığı bir dönemde gelirlerin arttırılması açısından önemliydi ve vergi oranlarında himayeci bir yaklaşım benimsendi. Bu çerçevede Osmanlı gümrüklerinde mali alandaki reformlara paralel olarak ve devletin iç ve dış ticaretinden elde edilen gümrük gelirlerinin artışı sağlamak için 1880'lerden itibaren Almanya'dan davet edilen yabancı uzmanlardan destek alındı. Almanya'dan davetle gelen ilk uzman Rüsumat Emaneti'nde müsteşar ünvanıyla görev yapan Emil Bertram idi. Onun ardından 2 Alman uzman daha Rüsumat Emaneti'nde görev yaptı. 1909'a kadar Alman uzmanların çalıştığı Rüsumat Emaneti ve gümrükler, bu tarihten itibaren yine müsteşar ünvanıyla İngiliz uzmanlara emanet edildi. Önce Alman uzmanlar sonra da bir İngiliz uzmanın görevlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu devletlerle olan siyasi ve ticari ilişkilerinin bir yansıması idi.

Görev yaptıkları dönemde yabancı uzmanlar, bir dizi nizamname ile Osmanlı gümrüklerinin çağın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yapılandırılması ve bu yapıyı çalıştıracak ve geliştirecek personel alımı ve eğitilmesi dahil birçok konuda katkı sağladı. Öte yandan yabancı uzmanların Osmanlı gümrüklerini çağın ihtiyaçlarına göre yapılandırması hem Almanya ve İngiltere dahil tüm Osmanlı borçlarının Düyun-u Umumiye üzerinden borç tahsilleri için bir teminat olmuş hem de kendi ülke tüccarları dahil tüm yabancı tüccarların Osmanlı gümrüklerinde sorunsuz işlem yapmasının koşullarını sağlamıştı. Osmanlı siyasi ve ekonomi tarihi içinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı gümrüklerindeki yabancı uzmanların çalışmaları şimdiye kadar bazı çalışmalarda kısmen bahsedilmiş ancak detaylı olarak ele alınmamıştır. Örneğin Alman uzmanlar hakkında İlber Ortaylı'nın *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* başlıklı kitabı³ ile Orhan Hülagu ve Ömer Hakan Özalp'in yayına hazırladığı ve Kazım Karabekir'in notlarından oluşan *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*⁴ başlıklı kitaplarından kısmen bilgi almak mümkündür. Turhan Atan'ın yazdığı *Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri* başlıklı kitapta ise Alman ve İngiliz uzmanlar döneminde Osmanlı gümrüklerinde yapılan düzenlemelere dair bazı bilgiler

2 *Rüstümât Salnamesi*, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet (İstanbul) 1330. s. 127.

3 İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

4 Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Orhan Hülagu-Ömer Hakan Özalp (Yay. Haz.), Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

verilmiştir.⁵ Bu çalışmalara ilaveten Sıdika Ayfer Aydın ile Mika Suonpää'nın makaleleri de 1909-1914 arasında Rüsumat Emaneti'nde müsteşar olarak görev yapan İngiliz uzman Sir Richard Crawford'un görev döneminde ilişkin detaylı bilgiler içermektedir.⁶ Adı geçen çalışmaların sundukları bilgilere bakıldığında özellikle Osmanlı gümrüklerinde 1881 ve 1906 arasında görev yapan Alman uzmanlara ve onların çalışmalarına dair detaylı bilgilerin olmadığı görülüyor ki bu dönem hem Osmanlı-Alman siyasi ve ekonomik ilişkilerinin geliştiği ve Düyun-u Umumiye'nin kurulduğu hem de gümrüklerin dünya ticareti ve gümrük mevzuatı ile uyumlu hale getirilmesi için önemli adımların atıldığı bir dönem. Gümrükler dahil birçok gelir getiren kurumu etkileyen bu dönemin incelenmesi gümrükler özelinde Osmanlı siyasi ve ekonomi tarihine önemli bir katkı sağlayacaktır ve bu çalışma da bu amaçla hazırlanmıştır.

Çalışmada 19.yüzyıl son döneminde gümrüklerdeki çalışmalar ve reformlar dört ana başlık altında incelenecektir. Birinci kısımda “Osmanlı Gümrük İdaresi Rüsumat Emaneti” başlığı altında Rüsumat Emaneti'nin kuruluş ve işleyişine dair kısa bir bilgi verilecek, ikinci kısımda “Osmanlı Gümrüklerinde 19.Yüzyıl Son Döneminde Yabancı Uzmanlar (Alman) Dönemi” başlığı altında görev yapan Alman uzmanların görevlendirilmesi ve onların profiline dair bilgi verilecektir. Üçüncü kısımda “19 Yüzyıl Son Döneminde Osmanlı Gümrüklerinde Yeniden Yapılanma ve Reformlar” başlığı altında Alman uzmanların gümrüklerde yaptıkları çalışmalar ve öncülük ettikleri reformlar incelenecektir. Dördüncü kısımda ise “Osmanlı Gümrüklerinde Reformlara Dair Genel Bir Değerlendirme” başlığı altında Alman uzmanların çalışmalarının gümrüklerin gelişimine katkıları incelenecek olup, Sonuç kısmında ise bulgular paylaşılacaktır.

Osmanlı Gümrük İdaresi Rüsumat Emaneti

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gümrükler 19.yüzyıla kadar eminlikler aracılığı hizmet vermekteydi. Gümrüklerdeki ilk düzenleme, 1840 yılında Osmanlı gümrüklerini yönetecek Dersaadet (bundan sonra İstanbul) ve Galata emtia

5 Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri*, C 2, Gümrük Müfettişleri Derneği Yayın No.12, Ankara (tarih yok).

6 Sıdika Ayfer Aydın, “Bir Devlet Dairesinin Kurumsallaşma Süreci, II.Meşrutiyet Döneminde Rüsümât Müdüriyet-i Umumiyesi”, *Toplumsal Tarih*, S. 268, (Nisan 2016), s. 43-47.; Sıdika Ayfer Aydın, “Osmanlı Devletinde Görev Yapan Bir Danışman”, *Tarih ve Toplum*, S. 251, (Kasım 2014), s. 70-75.; Mika Suonpää, “Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire's Customs Service, 1906-11”, *The International History Review*, C 37, S. 2, (Şubat 2014), s. 386-404.

gümrükleri ile taşrada emininlerin yönetiminde bulunan gümrüklerin kurulması ve bu kurumların Hazineye bağlanmasıyla başlamıştı. Bu iki gümrük daha sonra da Maliye Nezareti'nin yönetimi altına alınmıştı.⁷ Bununla birlikte 1850'lerden itibaren de gümrüklerden alınacak vergiler⁸ ve kurumun yapısını modernleştirmek için düzenlemeler yapıldı. İltizam sisteminin kaldırılması sonrasında 20 Temmuz 1859 (19 Zilhicce 1275) tarihli kararla gümrük emanetleri müdürlüğe ve tuz (memlâha) müdürlükleri memurluğa ve tütün (duhan) nezaretleri müdürlüğe dönüştürüldü. Gümrükler, tuz ve tütün idareleri, bölgelere göre 17 emanete bölündü her birine nazırlar atandı ve hepsi İstanbul Emtia Gümrük Eminliği'ne bağlandı. Böylece kara ve sahil yoluyla ithal ve ihraç edilen malların vergisini toplamak görevini yapan iskele ve gümrük eminlikleri de tek bir merkezde toplandı.⁹ Daha sonra 1880 yılında Edirne Nezareti ve diğer gümrüklerin eklenmesiyle gümrük sayısı 22 adete ulaşacaktı.¹⁰ Yine 20 Temmuz 1859 tarihli "Sevâhil ve Kara Hudud Gümrükleri ile Kadîm Kara Gümrükleri Hakkında Nizamname" ile sahil ve çeşitli kara gümrüklerinde gümrük resminin nasıl alınacağı tesbit edildi.¹¹

1859'lardan itibaren başlayan değişimde özellikle 1861'de süresi dolacak olan ticaret antlaşmalarının da çok büyük etkisi vardı ve alanda bilgili birisinin idaresine ihtiyaç vardı. Gümrük işlemlerine aşına ve maliye işlerine "vakıf biri olması hasebiyle" Üsküp Valisi Mehmet Kani Paşa, 1 Ağustos 1859 (2 Muharrem 1276)'da İstanbul Emtia Gümrük Emaneti'ne atandı.¹² Yabancı maliye uzmanları Mösyö Falkonet ve Mösyö Lahmiyeherin de ona yardım etmekle görevlendirildi.¹³

7 *Rüsûmât Salnamesi*, s. 124-126.

8 Osmanlı gümrüklerinde Tanzimat dönemine kadar iç ve dış ticarete malın giriş çıkış yaptığı gümrüğe ödenen vergiler vardı. Gümrükler arası ödemeler hem masraf hem de problemlere yol açtığı için "1857'de Mahreç Nizamnamesi adıyla yayımlanan bir nizamname ile gümrüğün çıktığı yerde alınması prensibi getirildi. Rayice bırakılmış malların resmi kara gümrüğünde ödendikten sonra liman şehrine geldiğinde fiyatın burada daha yüksek olması halinde aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmaya başlandı." Bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlılarda Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 14 (1996), s. 263-268, s. 263-264. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=140263>

9 Bkz. "Nizamât-ı İdareyi Rüsûmât" başlığı altında "Rüsûmât Nezaretlerinin Sureti Teşkilleriyle tayin olunan Rüsûmât nazırlarının keyfiyet-i memuriyetlerini mutazammın Talimat" 20 Temmuz 1859 (19 Zilhicce 1275), *Düstür*, Birinci Tertib, C 2, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289 (1873), s. 546-550.; *Rüsûmât Salnamesi*, s. 124-135, 144-145.

10 Aslıhan Nakıboğlu, "Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rüsûmât Emaneti", Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, Basılmamış Doktora Tezi, 2011, s. 3.

11 *Düstür*, Birinci Tertib, C 2, s. 551-564.

12 *Rüsûmât Salnamesi*, s. 127.

13 *İrade, Meclis-i Mahsus* (bundan sonra İ.MMS.), Dosya: 15, Gömlek 637, Tarih: 26 Zilhicce

Kani Paşa atandıktan sonra gümrüklerde iltizam usulüne son verilerek emanet sistemine geçildi. Bununla birlikte gümrüklerin usulüne uygun olup olmadığını kontrol etmek için de gümrük müfettişliği kuruldu.¹⁴ Kani Paşa, gümrük işlemleri, personelin çalışma sistemi ile çalışma saatleri ve uyacakları kuralları içeren 28 Ekim 1860 (12 Rebiyülâhîr 1277) tarihli 64 maddelik bir nizamname hazırladı.¹⁵ 1861 yılında da İstanbul Emtia Gümrük Eminliği unvanı kaldırılarak, “Rüsûmât Emaneti” kuruldu ve 20 Ocak 1862 (Evahir-i Recep 1278) tarihinde de Kani Mehmet Paşa Rüsûmât Emîni olarak atandı.¹⁶ Maliye Nezareti’nin idaresi altındaki bu kurumun yönetimi de Maliye Nezareti’nden alınıp doğrudan Sadrazamlığa bağlandı.¹⁷

1850’li yıllarda gümrüklerdeki bu yapılanma ile bir yandan Avrupalı tüccarların gümrüklerde karşılaştığı zorlukları ortadan kaldırmak ve Osmanlı gümrüklerini Avrupalı devletlerin başlattığı gümrük birliğine uyumlu hale getirmek, diğer yandan da Kırım Savaşı ile başlayan dış borçlanmaya karşı tedbir almak amaçlanmıştı. Ancak gümrüklerdeki iyileştirme ve dünya ticareti ile uyumlu düzenlemeler devam ederken, Osmanlı dış borçları 1875’te devletin iflasına yol açacak kadar arttı.¹⁸

1275 (27 Temmuz 1859).; Bu yabancı uzmanların nasıl bir katkı sunduğuna dair yeterince bilgi edinilememiştir.

- 14 “Muamele-i rüsumiye’nin mihverî layıkında cereyan edip etmediği ve idarelerde hilaf-ı uhud ve nizam bir hal ve hareket vukubulup bulmadığını tahkik ve teftiş için müteaddit müfettişler tayin olundu... Memurların vezaifî resmîyelerile muamelat-ı rüsumiye’nin cereyanı hakkında Kani Paşa merhum tarafından altmışdört bendî şamil bir de nizamname kaleme alınarak, İrade-i Seniyye ile 1277 (1860) senesi zarfında mevkî icraya konmuş idi.” Bkz. *Rüsûmât Salnamesi*, s. 128 ; Kütükoğlu, agm., s. 266-67.
- 15 Nizamnamenin ilk üç maddesi müdür atamasıyla ilgili, dördüncüsü bina yapımı, beşinci maddesi ise memurların atanmasıyla ilgili. “Dersaadet Gümrüğüyle Mülhakat Gümrüklerinin Muamelatı Dahiliyesine Dair nizamnamedir, Me’murinin Harekatına Dairdir.” 12 Rebiyülâhîr 1277 (28 Ekim 1860), *Düstür*, Birinci Tertib, C 2, s. 565-581.
- 16 *Sadaret Mühimme Evrakı* (Bundan sonra A.}DVN.MHM.) Dosya: 35, Gömlek: 37, Evahir-i Recep 1278 (20 Ocak 1862). Kani Mehmet Paşa, 1862 yılından Mart 1864’e kadar Rüsûmat Emîni olarak görev yaptı ardından Maliye Nazırı olarak atandı. Daha sonra Ocak 1866 ve 1871 Ekim ayları arasında ve en son olarak da Kasım 1875 ve 11 Ocak 1878 tarihleri arasında Rüsûmât Emîni olarak 3 defa görev yaptı. Bkz. COA, *Yıldız Esas Evrakı* (Bundan sonra Y.EE.) Dosya: 75, Gömlek: 19 Tarih: 7 Muharrem 1295 (11 Ocak 1878). Kani Paşa’nın ardından Sadık Paşa Rüsûmât Emîni olarak atandı. Kani Mehmet Paşa emînlük görevinin dışında Maliye Nazırı olarak da 3 defa görev yapmıştır. Bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Nuri Akbayar (Yay.Haz.) C 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 865-866.
- 17 *Rüsûmât Salnamesi*, s. 124-134, 143.
- 18 Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun “1854’de başlayan dış borç alımı ve bunun 1860 yılında 3.300.000 keseye ulaşması ve iç borçların da yaklaşık 2.000.000 keseye ulaşması ve her yıl 544.514 kese faiz ödenmesi tedavüldeki paranın 2.000.000 kese olup devlet masraflarının 344.446 kese

Sadrazam Fuat Paşa'nın aldığı tedbirlerle bir bütçe hazırlanmış ve masrafların kısılmasına gidilmişti. Borçlanmanın tesiriyle gümrüklerde himaye sistemi fikri doğmaya başladı ve ihraç gümrükleri düşürülüp ithal gümrüklerinin arttırılmasına gidildi.¹⁹

1860'lar aynı zamanda 1838 ve sonrasında Avrupa devletleri ile yapılan ticaret antlaşmalarının yeniden görüşülmesi ve uzatılmasının denk geldiği bir dönemde ve devletin içinde bulunduğu finansal krizi aşmak için imzalanacak ticaret antlaşmalarında himayeci bir anlayış benimsendi. Kanlıca Ticaret Antlaşmaları olarak adlandırılan antlaşmalar, 1861 yılında Fransa, İtalya ve İngiltere ile 1862'de de Rusya, ABD, Hollanda (Peyiba), İsveç, Norveç, Danimarka, Prusya, Avusturya ve İspanya, 1868 yılında da Portekiz ile 20 yıl geçerli olmak üzere imzalandı.²⁰ Bu antlaşmalarda önceki antlaşmalarla verilen ticari imtiyazlar temelde korunarak, önceki dönemde ticaret antlaşmalarındaki iç ve dış ticaret serbestliği prensibi aynen kabul edilmiş, sadece tuz ve tütünün ticaretine sınırlamalar getirilmiş, her türlü savaş araç ve gereçlerinin Osmanlı topraklarına sokulması yasaklanmıştı.²¹

ile bütçede açık vermesi" tedbirler alınmasını gerektiriyordu. Hükümetin bütçe açığını kapatmak için kağıt para çıkartması krizi arttırdı. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, C 7, TTK, 5.bs. , Ankara 1995, s. 224.

- 19 Kütükoğlu, bu düzenlemeye ilişkin şu bilgileri vermiş; "O sırada Londra sefiri olan Kostaki Bey (Muzurus Paşa), Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 29 Temmuz 1858 tarihli bir yazısında ihraç gümrüklerinin düşürülüp ithal gümrüklerinin arttırılması tavsiyesinde bulunuyordu." Bkz. Kütükoğlu, agm., s. 264. "Osmanlı'nın borçlanmaya başladığı 19. yüzyıl ortalarından itibaren borç veren ülkelerden İngiliz ve Fransızlar'ın Osmanlı maliyesi ile ilgili raporlar hazırladıkları bilinmektedir. Düzenlenen bu raporlar arasında Lord Hobart'ın hazırladığı 1861 ve 1863 tarihli raporlar önemli olup, Osmanlı'da modern anlamda bir mâli denetim düşüncesinin gelişimini anlamak açısından, bu raporlar arasından Mr. Foster ile birlikte hazırladıkları 7 Aralık 1861 tarihli raporun ayrı bir önemi vardır." Bkz. Ahmet Tabakoğlu, Okan Çağlar Taşdirek, "Osmanlı'da Mâli Denetimin Kurumsal Gelişimi – Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13, S. 2 (Mayıs 2015), s. 91-113, s. 102. Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER621>, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/203285>.
- 20 1839 yılında; Hansa şehirleriyle (Lubleck, Bremen, Hamburg), Sardunya ve Avusturya ile ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. 1840 yılında; İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika Zolverin Hükümleri (Prusya, Bavyera, Saksonya, Wuntenburg, Baden, Hasen Elektörlüğü ve Grand dükağı, Thuringen, Nassau Birliği, Serbest Frankfurt Şehri) ile 1941 yılında, Danimarka ile ve 1843 yılında Portekiz ile aynı şartları kapsayan anlaşmalar yapılmıştır. Son olarak, 1846 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır. Böylece 1838'de İngiltere ile başlayan anlaşmalar zinciri tamamlanmıştır. Bkz. Karal, *age.*, s. 260.; Antlaşmaların tarihleri için bkz., Ahmet Kamil Tunçel ve Murat Yıldırım, "1854- 1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1 (1 Haziran 2014), s. 1-26.
- 21 Örneğin Fransa ile yapılan 29 Nisan 1861 tarihli ticaret antlaşmasında "1- İç ticarete tam bir serbestlik. Fransızlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında her türlü ziraat ürünlerini

Örneğin, Fransa ile yapılan antlaşmada ithal mallardan alınan %5'lik vergi %8'e çıkarılmış ve bu oranın 8 yıl sonra %1'e indirilerek sabitlenmesi kararlaştırılmıştı.²² Ticaret Antlaşmaları çerçevesinde ihracattan alınan gümrük vergisi oranı da %12'den %8'e indirilmiş ve her yıl yapılacak %1 indirimle vergi oranının 7 yıl sonra %1'e indirilmesi kararı alınmıştı.²³ Ancak, ihracat gümrük oranlarında indirim yapılırken iç ticarete alınan vergi oranının % 8 olarak sabit tutulması piyasaları kötü etkilemiş ve hazineye gelir getirmek yerine aksine “% 10 bir eksiltmeye yol” açmıştı.²⁴

Yabancı devletlerle yenilenen ticaret antlaşmaları çerçevesinde tuz ve tütün idareleri ile gümrük yönetimi ve gümrük tarifeleri de yeniden düzenlenmişti.²⁵ Ek gelir yaratmak için haricтен gelen tütün maddelerine %75 gümrük konmuş ve yaprak halinde tütün ithali yasaklanmış ve tütün naklinden de gümrük alınmıştı. Bu antlaşmaların imzalandığı dönemde 1862'de yapılan borçlanma ile kağıt para kaldırılarak Osmanlı Bankası aracılığı ile yapılan 16 milyonluk borçlanma

ve mamul eşyayı, Osmanlı tebaasından en ziyade mazharı müsade olan tüccarların vermekte oldukları resimleri vermek şartıyla, alıp satabileceklerdir. Yalnız barut, top ve mühimmat maddelerinin satışı memnudur. 2-Dış ticarete tam bir serbestlik. Yukarıdaki maddede sözü geçen ticaret maddeleri İmparatorluğun dışına serbestçe çıkarılabilecektir. Bu maddelerden %8 bir çıkış gümrüğü alınacaktır. Fakat bu rakam kesin değildir. Her yıl %1 tenzil edilecektir. O suretteki yedi yıl sonunda çıkış gümrüğü %1'e düşürülecek ve bu rakam artık kesin ve sabit kalacaktır. 3-Fransız gemileri ile Osmanlı İmparatorluğa getirilecek her türlü ticaret eşyasından %8 bir gümrük resmi alınacaktır. Osmanlı İmparatorluğundan transit olarak geçirilecek bu kabil eşya için %2 transit resmi alınacak fakat 8 yıl sonunda bu resim %1'e indirilecektir. 4-Boğazlarda Fransız ticaret gemileriyle geçirilecek ticaret eşyasından hiçbir gümrük resmi alınmayacaktır. Karal, *age.*, s. 260-261.

22 Karal, *age.*, s. 229.

23 Karal, *age.*, s. 261.

24 Çünkü, “ham maddesine gümrük ödenmiş bir mamul için % 2 ile 6 arasında olmak üzere yeniden gümrük alınması, bazı yerlerde ham maddesine ödenen gümrüğe itibar olunmayıp ilk defa resim alınır gibi % 8 tahsil edilmesi, zaman zaman % 16'ya varan oranlarda” gümrük ödenmesi iç ticareti etkiledi.” Kütükoğlu, *agm.*, s. 263-264.

25 Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrüklerde farklı uygulamalar vardı. “Osmanlı gümrük rejiminde maldan, gümrük olan yere giriş ve çıkışında ayrı ayrı vergi alınır . Bu uygulama, muhtemelen malın geldiği yerde satılmasını temin etmek üzere alınan bir tedbirdir. Transit gümrüğüne ise “mürüriye” denilirdi. Gümrük resmi genelde kıymet esasına göre (ad valorem) tesbit edilirdi, yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınır. Ancak bu sistem, tüccarla gümrükçüler arasında malın gerçek değerinin tayini hususunda devamlı tartışmalara sebep olduğundan XVIII. yüzyıldan itibaren gümrük resimleri, belli tarihteki mal fiyatlarına göre tesbit edilen tarifeler (spesifik) üzerinden alınmaya başlandı.” Kütükoğlu, *agm.*, s. 263.; Tarife “gümrükte alınacak vergileri gösteren defter veya kitaba” denir ve Fransızlardan Araplara onlardan da Türklere geçmiştir. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C 3, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1189, dipnot 1.

için tütün, tuz, damga ve temettü resimleri karşılık gösterilmişti. Bu arada 1862 yılında yeni bir “tarife” hazırlanmıştı.²⁶ Ancak, Osmanlı hükümetinin yabancı devletlerle imzaladığı ticaret antlaşmalarında ithal edilen malların bir kısmından tarife üzerinden bir kısmından da rayiç yani pazar değeri üzerinden gümrük vergisi alması, gümrük vergi oranlarında karışıklığa ve aynı zamanda gümrük personelinin zorlanmasına ve de suistimallere yol açtı. Öte yandan Kanlıca Ticaret antlaşmalarının sağladığı bazı fırsatlar da vardı. Örneğin bu antlaşmalar bir yandan Osmanlı devletinin dış borçlanması için imkan yaratırken, diğer yandan da Osmanlı gümrüklerinin dünyada Avrupa’dan başlayarak yaygınlaşan gümrük birliğine uyumu yönünde önemli bir adım da olmuştu. Bu arada gümrükler, sınır (hudut), sahil ve kara gümrükleri olarak üç kısımda düzenlenerek sahil gümrükleri, ithal ve ihracatı yapılacak eşya ile bir iskeleden diğer iskeleye gidecek eşya ve mahsulün aktarıldığı ve gümrük vergilerinin aldığı yerler olarak belirlendi. Kara gümrükleri 1873’de kaldırılıncaya kadar eşya ve yolcu girişinde kullanıldı ve böylece ülkeye girişi ve çıkışı yapılan mallar ile giriş ve çıkış yapan yolcuların gümrük işlemleri için sadece kara ve sahil sınırlarındaki gümrükler görevlendirildi.²⁷ Bu arada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Rumeli’de olduğu gibi kaybedilen toprakların ardından ülke sınırları değiştiği için yeni gümrük noktaları kuruldu. Bununla birlikte artan dış ticaret nedeniyle yeni gümrükler kuruldu ve gümrüklerde çalışmak üzere memur, katip ve kolcular tayin edildi.²⁸

Gümrüklerde bu düzenlemeler devam ederken ülkede yaşanan mali kriz 1875’te arttı ve Osmanlı hükümeti borçlu olduğu kurum ve devletlere borçlarını ödemek bir yana faizlerini de ödeyemeyeceğini bildirdi. Borçların düzenlenmesi için 1879’da Rüsümât-ı Sitte kurulmuş ancak o etkili olamayınca da Osmanlı borçlarının tahsili

26 Bu arada bir devlet bankası kurulup borçlanmanın bunun üzerinden yapılmasına karar verildi ve 1 Temmuz 1863’de Bank-ı Osmani-i Şâhâne kuruldu. Karal, *age.*, s. 233.

27 Bütün bu hususlar göz önüne alınarak 13 Mart 1874’ten itibaren geçerli olmak ve tütün, enfiye, mûskirat ve tuz hariç tutulmak üzere kara gümrükleri lağvedildi: sahil gümrükleriyle Tuna ve kolları, Timuk, Drina, Sava gibi üzerinde gemi işletilmek suretiyle denizlerle irtibatı olan nehirler ise dış ticaretin de başlangıç ve bitiş noktaları olmaları, yabancı gemilerin dış ticaret yanında Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta da hayli faal rol oynamalarından dolayı buralarda alınan gümrük resimleri “techizat-ı askeriyye ianesi” adı altında % 2’ye düşürülmekle beraber 1910’a kadar mevcudiyetlerini devam ettirdi.” Kütükoğlu, *agm.*, s. 264.

28 “Mesela Mayıs 1885’te Selanik, Beyrut, Kal’a-i Sultaniyye (Çanakkale) ve Preveze müdürlükleri, Girit, Erzurum nezaretleri dahilinde yeni mubassır, muhammin, arayıcı, katip, kolcu, iskele ve manifesto memurlukları, hatta hamallık kadroları açılmıştı.” Kütükoğlu, *agm.*, s. 263. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=140263>

için 1881’de Düyûn-u Umumiye Teşkilatı kuruldu. Bu arada ticaret antlaşmalarının 1882’e süresi dolacaktı ve borçlara karşılık gösterilen gümrük gelirlerini güvence altına almak için mali ve ticari alanda düzenlemeler yapılması gerekiyordu. Bununla birlikte tuz ve tütün ihracının yasaklanmasını öngören nizamnamelerin de süresi dolacağı için gümrük tarifelerinin değişmesi gerekiyordu ancak Osmanlı İmparatorluğu’nda yeterli eleman yoktu.²⁹ Osmanlı hükümeti, gümrükten geçecek eşyadan piyasa değeri üzerinden vergi alınmasının hazine için karlı olacağını düşünerek 17 Mayıs 1882 tarihinde ticaret antlaşmalarını yenileyecek devletlere mevcut tarifelerin hükümlerinin süresinin dolduğunu ve yeni antlaşma yapılıncaya kadar ithalattan yine % 8 hesabıyla ama malın değeri üzerinden (ad valorem) vergi alınacağını bildirdi. Ancak antlaşma yapacak devletler bu talebi kabul etmedi ve bu da ticaret antlaşmalarının imzalanma sürecini uzattı ve antlaşmalar 1890’lara kadar uzanan bir zaman diliminde yenilenebildi. Bu arada uluslararası gümrük tarife sistemi ile uyum sağlamak için Osmanlı gümrüklerinde tekrar kurumsal ve yeni yasal düzenlemeler başlatıldı ve Osmanlı hükümetinin, Rüsûmât Emaneti dahil birçok devlet kurumunda reform yapmak üzere Osmanlı- Alman ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Prens Bismarck’ın teşviki ve Sultan II. Abdülhamit’in talebiyle 1880 yılından itibaren Almanyadan uzmanlar davet edildi.³⁰ İlber

29 “Tehdidin açık ve doğrudan baskısı altında 1879 yılında Galata bankerleriyle başlatılan görüşmeler Duyunu Umumiye’nin nüvesini oluşturacak olan Rüsümü Sitte –Altı Resimler Heyeti adlı bir örgüt kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Hükümet bu sözleşmeyle 8,7 milyon lira borçlu olduğunu kabul etmiş, borcun faiz ve anapara ödemeleri için altı gelir kalemi ile dört ilin ipek vergisini (öşür) toplama yetkisini on yıllığına Heyet’e bırakmıştır. Alacaklılar bu yetkiyi Rüsümü Sitte –Altı Resimler İdaresi (ARİ) eliyle kullanacaklardır. İdarenin başı, alacaklılar tarafından belirlenmiş, Romanya Reji İdaresi’nin başkanı R. Hamilton Lang göreve getirilmiştir. ARİ Ocak 1880’de göreve başlamış, 9 ay sonra alacaklıların temsilcileri 1881 Ağustos-Eylül ayları içinde İstanbul’a davet edilmiştir. Temsilcilerle yapılan görüşmelerin sonucu, Duyunu Umumiye İdaresinin kuruluşunu öngören Muharrem (Aralık) Kararnamesi’dir.” Birgül A. Güler, “Yönetimde Özerklik Sorunu: Düyunu Umumiye Osmanlı Meclisi İdaresi 1881–1948”, *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, S. 1 (2006), s. 97-121, s. 105-106. <http://www.msydergi.com/uploads/dergi/179.pdf>, 31 Ağustos 2018 tarihinde ulaşıldı.

30 Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri* başlıklı kitabında şöyle bir yorum yapmıştır. “Tahrifatı altında, Almanya Türkiye(ye) bazı cemileler yaptı ve sultanın malîyesi bu avanslardan menfaat gördü. Abdülhamid bu tarihte, Avrupa’ya tefahur etmek için, istiyordu ki, kıymetli adamlar göndersinler, ticaretlerini ıslah için. Bu adamlar geldiler, hüsn-i niyetle dolu olarak hadiseden mestür olarak, Türkiye’yi yükseltmek için oraya merbut olduklarından yalnız sistematik bir muhalefete karşılaşmadılar. Fakat, mütebessim bir ataletle ki, onları silahsız bırakıyordu. Sa’yelerinin tesirsizliğini görüyorlardı. Asla onlar azl olunamıyorlardı: Faydasızlıklarını görenek onlar çekildiler. Sultan anlar anlamaz ki Prusya kendisine yardım deyneğini uzatıyor, onu tehliküle yabiadı ve payitahttaki boş kalan bütün mevkilerin işgaline Almanları davet etti.” Karabekir, *age.*, s. 57-58.

Ortaylı'ya göre Almanya'dan uzman talep edilmesinin perde arkasında Osmanlı Parlamentosu'nun dağıldığı ve ülkede başta Girit, Doğu Rumeli olmak üzere birçok eyalette asayişin sağlanmasının zorlaşması ve uluslararası bir sorun haline gelmesinin etkili olmuştu. Ona göre “merkezi idarede, maliye, ordu, polis, adliye ve taşra yönetiminde köklü” düzenlemeler yapılması “Osmanlı yönetimi istese de istemese de uluslararası diplomasinin kararları yüzünden gerekliydi”.³¹ Hatta, bahsedilen alanlarda reform yapmak için Fransa ve İngiltere'den yardım istenmiş ancak onlar destek vermeyince hayranlık duyulan Almanya'dan bu destek talep edilmişti. Özellikle, Alman İmparatoru II.Wilhelm'in Osmanlıdan gelen bu talebe olumlu yanıt vermesinin nedeni de Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki askeri ve ekonomik çıkarlarıydı. Ancak, Almanya Osmanlı İmparatorluğu'na uzman gönderirken Rusya'nın tepkisinden çekindiğinden gönderilen askeri ve sivil uzmanların “Alman devlet memurluğundan istifa edip, Osmanlı memuru olmaları”nı istemişti.³² Yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya arasında 14 Temmuz 1880'de bir antlaşma imzalanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Osmanlı hükümeti emrinde görevlendirilecek askeri ve sivil uzmanların rütbe, unvan, maaş ve özlük hakları belirlenmişti. Alman askeri uzmanlara ilişkin bilgiler, bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için sivil uzmanlara dair bilgi paylaşılacaktır. Antlaşmaya göre sivil uzmanlar, maden, nafia, orman, ticaret ve gümrükte görev yapacak ve her bir alan için 2 uzman gönderilecekti. Antlaşmanın birinci maddesine göre uzmanlar üç yıl için istihdam edilecek ve iki tarafın antlaşmasıyla görev süresi üç yıl daha uzatılacaktı.³³ Maden, nafia, ticaret ve orman daireleri için görevlendirilecek uzmanların her birine yıllık maaş olarak 20.000 Frank ödenmesi ve bu ödemenin de Osmanlı Bankası üzerinden yapılmasına karar verilmişti. Osmanlı memuru olarak görev yapacak olmalarına rağmen kapitülasyon hakları korunacaktı. Antlaşmanın 11.maddesine göre, Osmanlı memuru olarak hizmet görece Alman personelin “Almanya'daki memuriyet görev ve unvanları” değişmeden devam edecek ve görev yaptıkları sürece maaşları Osmanlı hükümeti tarafından yapılacak ve “bir iş kazası geçirene ve sözleşmesi bitmeden görevden çıkarılana tazminat” ödenecekti.³⁴

31 Ortaylı, *age.*, s. 46.

32 Ortaylı, mülki alanda hizmet verecek sivil uzmanlarda bu koşula uyulurken, askeri uzmanlarda bu koşula uyulmadığını belirtmektedir. Ortaylı, *age.*, s. 46.

33 Ortaylı, *age.*, s. 47.

34 “Uzman subaylara ve memurlara 20.000 frank yıllık maaş ödemesi yapılacak, gümrük müdürüne 40.000 frank ödenecekti. Harb Okuluna öğretmen olacak subaylar da bu statüde idi. 10. *Maddeye* göre; gelen memur ve uzman subayların Osmanlı hizmetine girmelerine rağmen, kapitülasyon

Alman uzmanlara ayrıca mühür kullanma yetkisi verilmiş ve emekli olma hakkı da tanınmıştı. Hatta emeklilik kontratlarında kendileri öldükleri takdirde maaşlarının ailelerine aktarılması kararı alınmıştı.

Osmanlı personeline göre ayrıcalıklı haklarla göreve başlayan bu uzmanlardan ilki Temmuz 1880’de Maliye Nezareti Müsteşarı olarak göreve başlayan Wettendorf olmuştu.³⁵ Onun ardından diğer alanlarda görev yapmak üzere sonraki tarihlerde başka Alman uzmanlar da gelmişti.³⁶ Almanyadan gelen uzmanlar arasında Gümrük Emaneti’nde çalışmak üzere davet edilen Emil Bertram da vardı ve 1901 yılına kadar Rüsumat Emaneti’nde görev yapacaktı.³⁷

Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yabancı Uzmanlar (Alman) Dönemi

Osmanlı gümrüklerinde Kani Paşa döneminde kısa süreli çalışan maliye uzmanları Mösyö Falkonet ve Mösyö Lahmiyeherinden, sonra müsteşar (gümrük idaresi müdür yardımcısı) ünvanıyla çalışan ilk yabancı uzman Emil Bertram olacaktır. Emil Bertram, Almanya’da Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşaviri olarak görev yaparken Rüsûmât Emaneti Müsteşarı olarak İstanbul’a geldi. Osmanlıca belgelerde “Dersaadette Rüsûmât emaneti celilesi müsteşarı Saadetlû Bertram Efendi” olarak anılan Emil Bertram, Rüsûmât Emimi Edip Efendi’nin yönetimindeki Rüsûmât Emaneti Müsteşarlığı görevine 11 Mayıs 1881’de başladı.³⁸

Bertram Efendi, daha göreve başladığı ilk yıl birinci dereceden görev unvanı (rütbe-i

hakları saklı tutuluyordu. 11. *madde* ise; bu memur ve subayların, Osmanlı memuru olarak hizmet görmelerine rağmen Almanya’daki memuriyet görev ve unvanlarının da değişmeden devam edeceği, sadece bu müddet zarfında ödemelerin Osmanlı hükümeti tarafından yapılacağı öngörüyordu.” Ortaylı, *age.*, s. 47-48.

35 “M. d. Wettendorf Maliye Nezareti’ne girdi; M.Gescher Hariciye Nezareti’ne, M . Bertram gümrük idaresine. Bir Prusyalı mütchassis Bandırma’daki padişahın çifliklerinin idaresini aldı. Alman spektörler nafia ve ticaret işlerine tayin olundular. Hakiki ehliyyette olan herkes epey ihtiyacı temin edebildiler. İsrâf olunan servetler, kaybolan kuvvetler: Aşılmaz duvarlara çarptılar ki, kendi seleflerinin hamleleri orada durmuştu. Bununla beraber bir farkla: Vakta ki Almanlar da, cesaretleri kırılmış, istifalarını verdiler. Başka Almanlar onların yerine geldi. Türkiye inanmaya başladı ki, Almanya hariç olmak üzere Avrupa’ya güvenilmez.” Karabekir, *age.*, s. 58.

36 Almanyadan gelen uzmanlar arasında yer alan Alman Gümrük İdaresi Başkan Yardımcısı Gescher, Osmanlı Hariciye Nezareti hukuk müşaviri ve 1882’de gelen Baurat Sebald de Kamu Binaları Müsteşarı olarak görev yapmıştır. Bkz. Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, Oldenbourg, München, 2000, s. 34.

37 Karabekir, *age.*, s. 58.

38 Schöllgen, *age.*, s. 34.

ûlâ sınıf-ı evveli) ile görevlendirilmiş ve ikinci rütbeden nişan-ı mecidi verilmişti.³⁹ Bertram Efendi'nin görev süresi 3 Ocak 1884'te 3 yıl daha uzatılmıştı. Almanya ile yapılan antlaşmada her ne kadar gümrük müdürü olarak görevlendirilecek uzman için 40.000 Frank ödenmesi kararı öngörülmüşken⁴⁰ müsteşar unvanıyla görev yapan Bertram Efendi'nin, görev süresi uzatıldığına dair bilginin yer aldığı belgede ona 30.000 Frank ücret verilmişti.⁴¹ Bertram Efendi, ilk olarak Rüsumat Emaneti'nde görevlendirilmişti ancak, farklı tarihlerde farklı kurumlarda da çalıştı ve bu kurumlarındaki görevlerinden sonra tekrar Rüsumat Emaneti müsteşarlığı görevine döndü. Örneğin, bir ara Reji İdaresi Genel Müdürü Robert Hamilton Lang görevinde başarısız görüldüğü için onun yerine Kasım 1885 ve 1 Haziran 1886 tarihleri arasında Reji müdürü olarak görev yaptı. Bu görevinden sonra Bertam 1886 yılında Maliye Nezaretindeki müsteşarlık görevine tayin edildi, ancak o ticaret antlaşmaları yenileneceği için yeniden Rüsûmât Emaneti'nde çalışmak istediğini belirtti ve Emanetteki görevine geri döndü. Bu isteğinde özellikle Almanya'nın ticari çıkarları gereğince yönlendirmeleri de etkili olmuştu. Bertram, Reji İdaresi'nde çalışırken de Almanya Rüsumat Emaneti'ni yine bir Alman'a teslim etmişti. Bertram'ın yerine 25 Kasım 1884'de 30.000 Frank maaşla müsteşar olarak Almanya'dan Mösyö Horn görevlendirilmişti.⁴² Horn'un görevde bulunduğu dönemde neler yaptığına dair yeterli bilgi olmamakla birlikte Horn belgelerde ayrıca Nafia Nezareti müsteşarı olarak da geçmekteydi.

Bertram Efendi Rüsumat Emaneti'ndeki görevine 1886'da döndü ve 1897 yılına kadar çalıştı.⁴³ 18 Şubat 1897'de de vekaleten Maliye Nezareti Müsteşarlığı'na

39 *İrade Dahiliye* (Bundan sonra *İ.DH.*), Dosya: 833, Gömlek: 67014, Tarih: 18 Şaban 1298 (16 Temmuz 1881).

40 Ortaylı, *age.*, s. 47.

41 *İ.DH.*, Dosya: 904, Gömlek: 71908, Tarih: 4 Rebiyülevvel 1301 (3 Ocak 1884).

42 *İ.DH.*, Dosya: 936, Gömlek: 74115, Tarih: 6 Safer 1302 (25 Kasım 1884); Bertram Efendi'nin atanmasında Bismarck'ın talebi etkili olmuştu. 1 Kasım 1884 tarihli belgede Bismarck 1882-1883 yılları arasında Düyün-u Umumiye Teşkilatı Genel Müdürü olup da 1883-1885 tarihleri arasında Tütün Rejisi Genel Müdürü olan Mösyö Lang'ın tütün rejisini iyi idare edemediğini bu nedenle görevin Bertram'a verilmesini istemişti. Bkz. *Yıldız Tahriyat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği* (bundan sonra *Y.PRK.TKM.*), Dosya: 8, Gömlek: 1, Tarih: 12 Muharrem 1302 (1 Kasım 1884).

43 Bertram Efendi'nin görev süresi 26 Ekim 1895'te uzatılmış. Bkz. *İrade Hariciye* (bundan sonra *İ.HUS.*), Dosya: 43, Gömlek: 26, Tarih: 7 Cemaziyelevvel 1313 (26 Ekim 1895.); 1891'de yayınlanan ve Osmanlı İmparatorluğunda ticaret, sanayi, idari ve yargı kurumları ve çalışanlarını da tanıtan yıllıkta, Bertram Efendi'nin ismi, Administration Générale Des Contributions Indirectes (Dolaylı Katkıların Genel Yönetimi)'in yani Rüsûmât Emaneti'nin yöneticileri arasında yer almakta. Kadro şöyle; Rüsumat Emîni Hasan Fehmi Paşa, Yardımcısı Hayri Bey, Müsteşar E. Bertram (her ne kadar ünvanı Dışişleri bakanı anlamına gelen sous-secrétaire d'État

atandı. Rüsûmât Emaneti Müsteşarlığı'na da vekaleten Maliye Müsteşarı Mecdeddin Efendi getirildi.⁴⁴ 1897-1899 yılları arasında Maliye Nezareti'nde kalan Emil Bertram, Kasım 1899'da emekliliğini isterken Rüsûmât Emaneti'ndeki görevine dönmüş ve ancak 2 Kasım 1901'de emekli olabilmişti.⁴⁵ Bertram'a ömür boyu almak üzere 4166 Frank 60 Santim emeklilik maaşı bağlanmış ve bu maaşından 1041 Frank 66 Santim bedelin karşılığı olarak 4114 Kuruş 10 Para'nın emeklilik maaşı olarak ödenmesine karar ve Bertram'ın vefatında da emeklilik maaşının ailesine ödenmesine karar verilmişti.⁴⁶

Edip Efendi'nin Rüsûmât Emîni olduğu dönemde göreve başlayan Bertram Efendi, bir yandan kendini yabancı uzmanlara alışık olmayan Osmanlı gümrük idaresi ve personeline kabul ettirmeye çalıştı. Diğer yandan da mali krizin bir sonucu olarak devletin önemli gelir kalemini oluşturan gümrük vergilerini güvence altına almak için gümrüklerde var olan suistimalleri gidermek ve gümrükleri Avrupa gümrük sistemiyle uyumlu bir yapıya kavuşturmak için çalıştı ve önemli reformlara imza attı.

Bertram Efendi, Rüsûmât Emaneti'ndeki göreve ilk başladığı yıl 1881'de Düyûn-u Umumiye Teşkilatı'nın kuruluş çalışmaları vardı ve o da yapılan borç görüşmelerinde oluşturulan komisyonda Osmanlı görevlilerinin yanında Osmanlı İmparatorluğu'nu temsilen diğer Alman uzmanlardan Maliye müsteşarı

olarak verilmiş de), Bertram'ın muavini Von Düffel Efendi, Muavini Emanet Personelinden Rıza Bey, Naşid Efendi asistan, Genel Kontrolör Cemal Bey, Rüsûmat heyeti Reisi Akif Bey, Yardımcısı Rıza Bey. Rüsûmat Heyeti üyeleri: Kemal Bey, Mehmet Ali Efendi, Mehmed Ali Bey, Nişan Efendi, Aziz Bey, Ali Razi Bey, Assadur Efendi, Faiz, Celal, Cavid, Muhiddin, Rıza, Hüsnü Beyler, Celal Efendi ve Naim Efendi. Heyet Sekreteri Süleyman Bey. Genel Müfettiş Akif Bey. Bkz. *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du commerce, De l'industrie, De L'administration Et De La Magistrature 1891*, Raphael C Cervati (yay.haz.), Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur. Constantinople, 10 Ağustos 1891, s. 88. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57559815/f18.image>

44 *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (bundan sonra *BEO*), Dosya No: 888, Gömlek: 66561, Tarih: 25 Receb 1314, (30 Aralık 1896). Maliye Nezareti Müsteşarı Mecdeddin Efendi'nin, Rusumat Emaneti Müsteşarlığı'na ve Rüsûmât Emaneti Müsteşarı Bertram Efendi'nin de Maliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayinleri. (1314/B-12); *İrade Maliye* (bundan sonra *İ.ML.*), Dosya No: 20, Gömlek: 48, Tarih: 24 Receb 1314 (17 Kanunu evvel 1312-29 Aralık 1896). Bertram Efendinin Maliye Nezareti Muavınlığı'ne tayin ve maaşının emsali gibi düzeltilmesi 1 Kasım 1899 tarihli talebi için bkz. *Yıldız, Maliye Nezareti Maruzatı* (bundan sonra *Y.PRK.ML.*), Dosya: 16, Gömlek 85, Tarih: 16 Ramazan 1314 (18 Şubat 1897).

45 *İrade Rüsûmat* (bundan sonra *İ.RSM.*), Dosya: 10, Gömlek: 43, Tarih: 8 Recep 1317 (12 Kasım 1899).

46 *İ.RSM.*, Dosya: 10, Gömlek: 43, Belgenin tarihi: 11 Kasım 1899.; *BEO*, Dosya: 1754, Gömlek: 131480, Tarih: 21 Şaban 1319 (3 Aralık 1901).

Wettendorf Bey ve Hariciye Nezareti hukuk müşaviri Gescher Bey'ler ile birlikte görev yaptı.⁴⁷ Bu toplantıda Alman uzmanların yer almasının önemli iki nedeni vardı. Birincisi, Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlu olduğu devletlerden biriydi. İkincisi de Alman uzmanların görevi, Almanya ve diğer devletlerin borçlarını rahat ve güvenli bir şekilde almalarını sağlayacak düzeni kurmaktı ki bu da ancak mali alandaki reformlarla sağlanmış olacaktı. Emil Bertram Düyun-u Umumiye'nin kuruluş aşamasındaki toplantıların dışında 1861'de imzalanmış olan ticaret antlaşmaları ve tuz ve tütün ihracının yasaklanmasını öngören nizamnamelerin süresinin 1882'de dolacak olması nedeniyle Osmanlı tarafını temsilen Almanya dahil, Sırbistan, İngiltere, İtalya, Fransa, Karadağ ve Romanya ile Osmanlı devleti arasındaki süresi dolan ticaret antlaşmalarının yenilenmesi için yapılan toplantılara da katıldı. Bu toplantılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle gümrük tarifelerinin Osmanlı çıkarlarını koruyacak şekilde yenilenmesi açısından da önemliydi ve bu da gümrüklerde yeniden bir yapılanmayı başlattı.⁴⁸

Emil Bertram'ın öncülük ettiği reformlar onun ardından Rüsûmât Emaneti'nde görev yapan yabancı uzmanlar tarafından da yenileri eklenerek sürdürüldü ve bu reformlar Osmanlı gümrüklerinin uluslararası gümrük normlarına uygun hale getirilmesi için önemli adımlar oldu. Emil Bertram'ın Rüsûmât Emaneti müsteşarı olarak görev yaptığı dönemde gümrüklerde 3 Alman daha çalışmıştır. Bunlardan Horn, müsteşar olarak, Coren Efendi Galata Gümrüğünde Teftiş Genel Müdürü,⁴⁹ Almanya Gümrük İdaresi, Başkatibi olan Von Düffel de 1890'dan itibaren Bertram Efendi'nin muavini olarak çalışmıştır.⁵⁰ Von Düffel, Bertramın 1901'de emekli

47 “İngiliz alacaklıları temsilen Robert Bourke, Fransızları temsilen M. Valfrey, Avusturya-Macaristan alacaklılarını temsilen Baron de Mayr, Alman alacaklıları temsilen M. Prinker, İtalyanları temsilen M. Mancardi adlı kişilerin geldiği bu toplantılara Osmanlı tarafından oluşturulan komisyonda Danıştay başkanı Server Paşa, Maliye Bakanı Münir bey, Sayıştay başkanı Çamiç Ohannes efendi, Maliye müsteşarı Wettendorf bey, Dışişleri bakanlığı hukuk müşaviri Gescher bey ve Rüsûmât (gelirler) müsteşarı Bertram efendi görevlendirilmiştir.” Güler, *age.*, s. 106, dipnot.10.

48 “No: 118-Romanya, Yunan, Sırbistan ve Karadağ Emareti müvaredatından istifa olunacak rüsum hakkında tarife 17 muharrem 1318 ve 3 mayıs 1316” 3 mayıs sene 316 tarihinden Romanya ve gelecek hazırandan itibaren Yunan ve Sırbistan ve Karadağ ve Bulgaristan emareti müvaredatından istifa olunacak rüsum hakkında tanzim olunup icrayı ahkâmına bilistizan iradei seniyei hazreti padişahı şeref müteallik buyurulmuş olan tarifenin suretidir, *Düstûr*, Birinci Tertib, C 7, Baştaklet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 403-410.

49 *İrade Hariciye* (bundan sonra *İ..HR.*), Dosya: 289, Gömlek: 18154, Tarih: 22 Cemaziyelâhir 1300 (30 Nisan 1883). Galata ciheti Rüsûmât teftiş müdür-i umumisi Coren Efendi'nin zevcesine maaş tahsisi.

50 Von Düffel Efendi'nin sözleşmesinin yenilenmesi için bkz. *BEO*, Dosya: 770, Gömlek: 57732, Tarih: 13 Zilkade 1313 (26 Nisan 1896); Bertram, Şubat 1897'de hastalığının tedavisi için

olmasının ardından 1 Aralık 1901'de Rüsûmât Emaneti müsteşarlık görevine atanmıştı.⁵¹ Von Düffel'in, emanet müsteşarlığı görevine 16 Mayıs 1909 yılında son verilmiş,⁵² yerine İttihat Terakki döneminde İngiltere ile yürütülen ilişkilerin bir etkisi olarak Sir ünvanlı İngiliz Richard Crawford 21 Ocak 1909'da müsteşar olarak atanmıştı.⁵³

19. Yüzyıl Son Döneminde Osmanlı Gümrüklerinde Yeniden Yapılanma ve Reformlar

Yabancı uzmanlar öncülüğünde 19.yüzyıl son döneminde Osmanlı gümrüklerinde reform niteliğindeki ilk düzenlemeler, yukarıda bahsedilen ticaret antlaşmaları için yapılan görüşmeler öncesinde 1881'den itibaren başlamıştır. Emil Bertram'ın öncülük ettiği bu reformlar onun Rüsûmât Emaneti dahil Reji ve sonrasında da Maliye Nezareti'nde görev yaptığı dönemlerde de devam etmiştir. Eski bir gümrük çalışanı olan Ahmed Esad'ın aktardığına göre, “Demiryolu şebekesinde emtia ticariye ve yolcu eşyası nakliyatına dair 307 nizamnamesi, manifesto talimatnamesi, muhafazanın sahil muhafaza, deniz muhafaza müdüriyetleri namı ile teşkilatlandırılması, resmi elbise giydirilmesi, teftiş usulünün ve “teftiş Rüsûmât müdiri umumiliği”nin ihdası onun eserleridir. Eşya sıkleti esası üzerinden gümrük alınması usulünü getiren Gümrük Tarifei Umumiyesinin tanzim ve ihzarı ile beyanname usulünün konulması teşebbüsü uygulanmamıştır.” Yine Ahmed Esad'a göre bu reformlar, Rüsûmât Emîni Edîb Efendi'nin Bertramı teşvik ederek kapitülasyonlardan hazine ve milli iktisadı kurtarmağa doğru atılmış önemli bir adım olmuştu.⁵⁴

Almanya'ya giderken, bu işlerden anladığı için von Düffel Efendi'nin görevlendirilmesini ve süresi dolan sözleşmesinin de yenilenmesini istemiştir. Yenilenen sözleşmede von Düffel'e yıllık 18.000 Frank maaş verilmiştir. Maaşı her ay bitiminde Bank-i Osmaniye yatırılacaktı. Sözleşme 3 sene müddetle yapılmış ve 3 nüsha düzenlenmiştir. Her iki taraf da sözleşmeyi fesh etme hakkına sahipti. Sözleşme feshinde von Düffel Efendi kayd-ı hayat şartıyla Berlin'deki Bank-i Osmaniye vasıtasıyla kendisine maaş verilecek ve bu maaş aldığı maaşa eşit olacak ve vefatında maaşı Von Düffel Efendinin eşi ve eşi vefat ederse baliğ olmayan evladına tediye olunacaktır. Ayrıca görevi bittiğinde yolculuk masrafı (masarifi seferiye) olarak maaşının dört misli kendisine verilecekti. *Y.PRK.ML.*, Dosya: 16, Gömlek: 85.

51 *BEO*, Dosya: 1754, Gömlek: 131480, Tarih: 21 Şaban 1319 (3 Aralık 1901).

52 *BEO*, Dosya: 3548, Gömlek: 266057, Tarih: 25 Rebiyülahir 1327 (16 Mayıs 1909).

53 *BEO*, Dosya: 3476, Gömlek: 260640, Tarih: 28 Zilhicce 1326 (21 Ocak 1909); Suonpää, agm., s. 1-19.; Ayrıca bkz. Aydın, “Bir Devlet Dairesinin Kurumsallaşma Süreci...” s. 43-47.

54 Ahmed Esad, “Gümrük Tarihinden Sayfalar: Gümrüklerimizde Ecnebi Mütchassıslar”, *Gümrük Rehberi*, s. 1, (7 Şubat 1937), İstanbul, s. 3177-3180, s. 3177.

Ancak belirtmek gerekir ki Bertram Efendi'nin görevi döneminde reform niteliğinde kabul edilen nizamnamelerin bir kısmı uygulamaya konulurken bir kısmı ise ancak onun görevden ayrılmasından sonra uygulamaya konulabilmiştir. Yapılan reform niteliğindeki düzenlemeleri kabul ve uygulamaya konma tarihlerine bakılmaksızın a) gümrük mevzuatı, yeni birimler açılarak kurumsal yapısında düzenlemeler ve gümrük işlemleri ile b) gümrük çalışanlarının haklarına ilişkin düzenlemeler olarak iki ayrı başlık altında incelemek yararlı olacaktır.

a) Gümrük Mevzuatı, Kurumsal Yapı ve Gümrük İşlemlerine Dair Düzenlemeler

Bertram Efendi'nin Osmanlı gümrüklerindeki ilk icraatı, daha önce bahsedildiği üzere yenilenecek olan ticaret antlaşmaları öncesinde Osmanlı hükümetinin talebi üzerine gümrük vergilerinin Osmanlı çıkarlarına göre düzenlenmesi oldu. Bertramın çalışmasının ardından Hükümet, gümrükten geçecek eşyaya piyasa değeri üzerinden vergi alınmasının hazine için karlı olacağını düşünerek 17 Mayıs 1882 tarihinde ticaret antlaşmalarını yenileyecek devletlere mevcut tarifelerin hükümlerinin tamamen bitmiş olduğunu ve yeni antlaşma yapılıncaya kadar ithalattan yine % 8 hesabıyla ama malın değeri üzerinden (ad valorem) vergi alınacağını bildirdi.⁵⁵ Ancak yabancı devletler Osmanlı hükümetinin bu talebini kabul etmedi ve bu da ticaret antlaşmalarının imzalanma sürecini uzattı ve antlaşmalar ancak 1900'lere kadar uzanan bir zaman diliminde yenilenebildi.

Öte yandan Avrupa devletlerinin Bertram'dan da büyük beklentileri vardı. The Standard Gazetesi'nde 1883'de yayınlanan bir haberde, Rüsûmât Emaneti'nin ıslahı için Almanyadan getirilen Bertram Efendi'nin henüz bir icraatını göremedikleri belirtilmişti. Bu haberde, Bertramın Osmanlı gümrük idaresini Avrupa gümrük idareleriyle aynı düzeye getirmek için yapılması gerekenler için bir layiha hazırlayıp sunduğu ve bu hükümet tarafından uygun görüldüğü ve Bertram da bu iş için görevlendirildiği halde gümrüklerde herhangi bir gelişme olmadığı gibi Bertram'dan da bir haber alınmadığı ve gümrüklerde suistimallerin devam ettiği yazılmıştı. İlginçtir ki bu haberde Bertram'ın Osmanlı hükümeti ile yaptığı sözleşmenin süresinin dolmak üzere olduğu ve hükümetin de onunla sözleşme

55 Osmanlı hükümeti, %1'e inmiş olan ihracat vergisini kaldırılmasını, transit verginin %1 olmasını ve ithal mallar için eşyanın kıymeti üzerinden (ad valorem) alınan verginin %8'de devam etmesini bildirmişti. Ancak tarife hazırlanırken de gümrük vergilerinin bu tarifeye göre alınması ve ithal edilecek malların kıymeti üzerinden %8 vergi almak yerine malın değerine %3 ile %20 arasında değişen vergi alınması şartı konmuştu. Donald C Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York, 1929. s. 158-159. p. 151, Dip not 10.

yapmak istediği halde, onun da eğer Osmanlı gümrüklerinde ıslahat için önerdiği layiha dikkate alınmazsa görevi sürdürmesinin yararlı olamayacağı şeklinde bir cevap verdiği yazılmıştı. İlginçtir ki gazete haberinde ayrıca ticaret antlaşması yapacak olan “yabancı devletler Bertram Efendinin teklif eylediği nizamata kabul ve itihaz olunmadıkça gümrük rüsumunun te’diyelerine razı olmayacakları” da yazılmıştı. Gazete haberinde gümrüklerde suistimaller olduğu ve bazı tüccarın gümrükten mallarını %8-10 vergi vererek geçirdiği halde namuslu tüccarın %15 vergi vererek geçirdiği yazılmış ve bu durum eleştirilmişti.⁵⁶

Beklentilerin sürdüğü dönemde Osmanlı hükümeti ile Almanya arasında ticaret antlaşmasının yenilenmesi için 1886’da görüşmeler başlatılmış ve nihayet 26 Ağustos 1890’da antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşma, 21 yıl için geçerli olacaktı ve bu çerçevede “62 fasılda 736 numarayı ihtiva eden detaylı bir gümrük tarifesi hazırlanmış” ve “kibritler, oyun ve sigara kağıtları ile petrolden başka eşyanın tekel altına alınmaması uygun görülmüştü.”⁵⁷ Bu antlaşma, kapitülasyonların kaldırılması ve ad valorem sistemi yerine “himaye tarifesinin tatbikine doğru atılan” önemli bir adım olmuştu. Ancak, diğer yabancı devletlerin Osmanlı hükümetinin ticaret antlaşmaları için yaptığı taleplere itirazı yüzünden hedefe ulaşamamış ve çalışmalar uzamış ve ancak 1901’de sonuçlanmıştı.⁵⁸

Ticaret antlaşması için yapılan görüşmeler sürerken Bertram Efendi de yabancı ülkelerden örnek alarak manifesto (bir yük gemisinde bulunan ticaret mallarını gösteren ve kaptan tarafından yükün boşaltılacağı liman gümrük yönetimine verilen bildirme) uygulaması için bir nizamname hazırlamıştı. 15 Eylül 1886 yılında kabul edilen nizamnamede “Manifesto haricinde zuhur eden eşya hakkında talimat” ile gümrüklere sahil yolu ile gelen yolcuların ve ticaret gemilerinin beyan ettikleri dışında mal bulundurmalarının yasak olduğu ve para ile cezalandırılacağı

56 *Y.PRK.TKM.*, Dosya: 7, Gömlek: 10, Tarih: 20 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883).

57 “Penbe resminin tenzili, şeker resminin tezyidi, mahlut harir mensucati resmi, oyun ve şigara kağıtları ile kibrit ve petrol inhisarına ilişkin olarak Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya devletleri ile Osmanlı Devleti arasında devam eden müzakerat ve muahedat.” Bkz. *Y.PRK.ML.*, Dosya: 9, Gömlek: 24, Tarih: 9 Receb 1306 (11 Mart 1889); Atan, *age.*, s. 188.

58 Ahmed Esad, “Gümrük Tarihinden Sayfalar”, s. 3177-3178.; Almanya ile yapılan antlaşma, diğer devletlerle yapılacak antlaşmalara zemin oluşturmuştu. Örneğin her ne kadar uygulaması ancak 1915 olsa da Avusturya ile sözleşilen tarife kaldırılmış ve eşyadan rayiç üzerinden %8 gümrük vergisi alınacağı bildirilmişti. Bkz. “No: 45-Avusturya Tarifesinin lağvile bilûmum emtea ve eşyasından %8 resmi gümrük ahzi hakkında iradei seniye-yi mübellîğ Telgrafname-i Rûsumiyye 27 şubat 1300 (11 Mart 1885)” *Düstür*, Birinci Tertib, C 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 191.

belirtilmiş ve böylece kaçakçılık engellenmek istenmişti.⁵⁹ Özellikle her ülke ile imzalanan antlaşmalarda farklı tarife uygulanması ve tarife dışında yer alan mallara ilişkin ne tür bir işlem yapılır ve ne kadar gümrük bedeli alınacağı kesinleşmediği için kaçakçılığın arttığı 1860'lardan sonra bu manifesto uygulaması önemli bir tedbir olmuştu.

Manifesto gibi modern bir uygulamanın başlatılması dışında Bertram dönemindeki bir diğer reform da 1890'da antrepoların açılması ve ilgili işlemlere dair nizamnamenin kabul edilmesiydi. 2 Aralık 1890 (19 Rebiülâhır 1308) tarihli bu nizamname ile sahil ve kara gümrüklerine ulaşan malların dağıtım ya da transfer için beklerken korunması amacıyla kullanılan bu depolara giriş ve çıkış kuralları belirlenmiş, giriş ve çıkışların Rüsûmât memuru nezaretinde ve üst araması ile yapılacağı kuralı getirilmişti.⁶⁰ Bu antrepolar ayrıca getirilen malların niteliğinin belirlenmesi amacıyla da kurulmuştu.

Dış ticaret için manifesto ve antrepo uygulamasının kabul edildiği yıl, imzalanmış ticaret antlaşmaları uygulamaya konulacağı için gümrük vergisinin fazlası Düyûn-u Umumiye'nin izniyle Maliye Hazinesi'ne aktarılacaktı. Bu nedenle dahili gümrük resmi yani iç vergi, 19 Şubat Ocak 1890'da kaldırılmıştı. Ancak, bu verginin kaldırılması iç ticaret için önemli bir gelişme iken “eczayı nariye ve esliha ve eşyayı memnua ve evrakı muzırınan ne vasıta ile ne yolda derdest” olunacağı konusunda bir tedbir olmadığı için tereddüt oluşmuştu. Sonuçta, ilgili mazbataya yazılan tezkirede Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilecek her türlü eşya ve malın kontrol edilerek geçirildiği ve kabotaj usulü var oldukça malın geçirilmesinin mümkün olduğu ve kontrolünün zor olduğu, ancak bu verginin kaldırılması iç

59 “No.137- Manifesto haricinde zuhur eden eşya hakkında talimat 3 Eylül 1302 (15 Eylül 1886) Gümrüklere çıkarılan merakibi bahriye “Vapur gemi ve saire” hamulelerinden yolcuların beraber götürcekleri eşyayı zatiyeden maada manifesto haricinde zuhur edenlerden iki kat resim ahzi hakkında Şûrayı Devlet Tanzimat Dairesinin ifadesi ve meclisi mahsusu vükelâ kararile şerefimüteallik buyrulan iradei aliye muktezasından olduğundan sureti cereyanı muamele berveçhizir beyan olunur. *Düstûr*, Birinci Tertib, C 5, s. 518-519. Bu nizamname “Hile ve hud'anın men'i hakkındaki nizamname” ile birlikte değerlendirilmiştir. “Gümrüklerde Hile ve hud'anın men'i hakkındaki nizamname, İlamı Resmî” 5 Ramazan 1286 (9 Aralık 1869). Bkz. *Düstûr*, Birinci Tertib, C 2, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1289, s. 586-596.

60 “No.193-Gümrük antrepolarına ve muamelâtına dair nizamname, Mevaddı umumiye-19 Rebiyülâhır 1308, 20 Teşrinisani 1306” (2 Aralık 1890). Madde 1-Antrepoya eşya vazedenden ile antrepoya giren bilcümle eşhas işbu nizamnamenin ahkâmına tâbi olacak ve antrepoya girmek isteyenler ile antrepodan çıkanların kâffesi antrepo kapısına nezaret eden Rüsûmât memuruna müracaat edeceklerdir. Antrepodan çıkanların üzerleri yoklama edilebilecektir.”, *Düstûr*, C 6, s. 806-814.

ticareti canlandıracağı için konunun tekrar görüşülmesi öneriliyordu.⁶¹

Gümrüklerde ticari mallar üzerinden yapılacak işlemler ve malların muhafazası ve kontrolü için kabul edilen nizamnameler ve düzenlemelerin yanında bir de yolculara yapılacak işlemler ve genel sağlığın korunması ve sakıncalı malların ülkeye girişini engellemek için de düzenlemeler yapılmıştı. Yolculara ilişkin Manifesto Talimatnamesi ile sahil yolu ile gelecek yolcu ve eşyaya yapılacak muamele ile belirlenmişken, 19 Şubat 1888 (7 cemaziyelahir 1305) yılında kabul edilen “Demiryolları ile naklolunacak eşyayı ticariye ve yolcu eşyası hakkında gümrüklerce olunacak muamelâta dair nizamname” de kara ulaşımı ile gelecek yolcu ve eşyaya ilişkin düzenlemeler içeriyordu. Bu nizamname, aynı zamanda gümrüklerde çalışan personelin çalışma saatleri ve karşılaşacağı durumlara ilişkin kuralları içermesi açısından da önemliydi. Nizamnameye göre trenler gümrüklere gece veya gündüz ulaşacağı için, işlemler hergün ve katarın geldiği saatte yapılmalıydı. Rüsûmât Emaneti'nin tayin ettiği ve gümrük idarelerinin açık bulunacağı saatler, Nisan ayının başlangıcından Eylül ayının sonuna kadar güneşin doğuşundan 1.5 saat sonrasına ve güneşin batışından 1.5 saat öncesine kadar olacaktır. Ayrıca kış sezonundaki işlemlerde, Ekim (Teşrin-i evvel) başlangıcından Mart ayı sonuna kadar güneşin doğuşundan 1 saat sonra ve güneşin batışından 1 saat öncesine kadar yapılabilecekti.⁶²

Tahlilhane konusu da 1884'te gündeme gelmişti. 1884'e kadar ithal ve ihraç edilen sıvı maddeler, içkiler ve ilaçların niteliklerini tesbit için Fransız kimyahaneleri kullanılırken, Sultan II.Abdülhamit döneminde 28 Mayıs 1884'de ilaç denetimleri için “Eczayı tıbbiye” teftiş memurluğu kurulmuş, ardından da 24 Kasım 1885'de yürürlüğe konan bir talimatname ile kurulan “Hıfzıssıhha Umumiye Teftiş

61 “No: 145-Ticaret Muahedatının tecdidini müteakip dahilî gümrük resminin lağvı hakkında iradei seniye, Meclisi Mahsusu Vükelâ mazbatası” 8 Cemaziyelâhir 1307, 17 Kânunusani 1305” (30 Ocak 1890), *Düstür*, C 6, s. 506-507.

62 “No: 289-Mevaddı Umumiye: Nakliyatın vukubulacağı saatler, Madde 1- Eşyayı ticariye ile yolcu eşyasını havi bulunan demiryol katarının gerek leylen ve gerek neharen hududdan müruruna müsaade olunur.

Gümrük muamelâtının vuku bulacağı saatler Madde 2-Kilidli veya kurşun mühürlü vagonlar ile dahilî bir gümrüğe naklolunacak olan eşyayı ticariye ve yolcu eşyasının gümrük muamelâti cuma, pazar ve eyyamı tahliyeye bakmıyarak her gün katar her hangi saatte muvasalat eder ise etsin katarın vurudunu müteakib icra kılınacaktır. Muamelâti sairenin ifası için Rüsumat emaneti atıyüzzikir saatleri tayin etmiştir. Şöyle ki: nisannın iptidasından eylülün nihayetine kadar tulûu şemisten bir buçuk saat sonradan bed ile gurubdan bir buçuk saat evveline kadar ve teşrinievvel iptidasından mart nihayetine kadar tulûdan bir saat sonradan bedile gurubdan bir saat evvelisine kadar gümrük idaresi açık bulunacaktır.” İrade tarihi: ve 7 şubat 1303” (19 Şubat 1888), *Düstür*, Birinci Tertip, C 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937, s. 1029-1047.

Komisyonu” Galatada açılan bir muayenehane ile hem yiyecek (mekûlât), meşrubat ve tıbbi ilaçlar ile genel sağlık taraması ve denetimi yapmak hem de gümrüğe gelen malların denetimi ile sorumlu olmuştur.⁶³ Ancak bu kurum ve muayenehane hem eleman hem de tahlil yapmada kullanılacak malzeme eksikliği yüzünden işlevsel olamamıştır. Kimyahanede görev yapan kimyagerler, ordu mensupları ve Tıp Mektebi çalışanları olduğu için de gümrük işlemlerinde zorluk ve gecikmeler yaşandığından gümrüklerde çalışacak kimyagerlerin askerlikle ilişkisinin kesilip sadece gümrüklerde çalışmaları istenmişti. 1 Haziran 1885 (20 Mayıs 1301)’te çıkarılan “Gümrüklerce icra edilecek muayene-i Sıhhiye Nizamnamesi” ile İstanbulda Rüsûmât Emaneti emrinde ve Galata Emtia-i Ecnebiye Gümrüğünde çalışacak bir tahlilhanenin kurulması ki bu “Dersaadet Gümrük Tahlilhanesi” olacaktı ve burada bir baş kimyager ile 3 kimyager ve 1 bakteriyologun istihdam edileceği ve personelin Osmanlı vatandaşı olması istenmişti. Tahlil işlemleri için İzmir, Selanik, Trabzon, İşkodra, Beyrut, İskenderun, Basra, ve Trablusugarp limanları gümrük idarelerinde de birer kimyager bulunması istenmiş, kimyagerlerin hususi olarak İstanbul’da Rüsûmât Emaneti ve vilayetlerde de Rüsûmât nezaretleri emrinde çalışacakları belirtilmişti. Kimyager olmayan gümrüklerde ise muayene işlemlerinin Belediyelerin doktorlarınca ve kimyevi şeylerin tahlil imkanı olmayan yerlerdeki numunelerin de en yakın gümrük idaresine getirilerek tahlil edilmesi istenmişti. Nizamnamede sağlığa zararlı ve içeriğinde esrar olan ilaçların ithali yasaklanmıştı. Bununla birlikte içeriğinde Potasyum klorat, potasyum nitrat, nitrat, pikrat, nitro gliserin ve seluloz nitrat gibi maddeler olan ve eczacılıkta kullanılan kimyasalların da ithali yasaklanmış ve ancak bunların tarım, sanayi ve eczacılıkta kullanacak kurumların talebiyle ithaline müsaade edileceği bildirilmişti.⁶⁴ Bu nizamname daha sonra uygulamadan kaldırılmış ve daha detaylı olan 26 Şubat 1900 (14 Şubat 1315) tarihli “Gümrüklerce vaki olan muayenei sıhhiyeye dair

63 Ahmed Esad, “Gümrük Kimyahaneleri”, *Gümrük Rehberi*, No. 840, 1973, s. 14032-14038, s. 14033; Nizamname için bkz. “No: 89-Hıfzı Sıhhati Umumiye Komisyonunun vezaifini havi talimat 17 safer 303 ve 12 teşrinisani 1301” (24 Kasım 1885), *Düstür*, Birinci Tertip, C 5, Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1937, s. 349-351.

64 “Gümrüklerce icra edilecek Muayene-i Sıhhiye Nizamnamesi, 29 rebiyülevvel 1323 ve 20 mayıs 1321.

Ahkâmı Umumiye Madde 1-Atide tadat olunan eşya gümrüklerce muayenei sıhhiyeye tabidir: Evvelen - Müstahzaratı kimyeviye ve ispençiyariye ve edviyei hususiye, Saniyen - Yağlar ve unlar Salisen - Kahve ve çaylar, Rabian - Yirmi üçüncü maddede beyan olunan müskirat. Madde 2-Muayenei sıhhiyenin icrası için Dersaadet'te Rüsûmât,... Madde 4-Gümrüklerce muayenei sıhhiyeye tabi tutulan mevaddın muayenesi ve icabı halinde tahlili gümrük kimyagerleri marifetiyle ve süratı mümkünü ile icra olunur ve bidayeten vukubuloak muayene ve tahlilâtan bir gûna harç alınmaz.” Bkz. *Düstür*, Birinci Tertip, C 8, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1943, s. 245-250.

olup mer'iyeti ahkâmına iradei seniyei cenabı hilâfetpenahî şerefsudur buyrulmuş olan Nizamname” kabul edilmişti.⁶⁵ Bu nizamname başta kimyagerler olmak üzere gümrükte çalışan personelin çalışma sistemine ve yapacakları gümrük işlemlerine dair kurallar koymakla birlikte ülke sağlığını çocuk oyuncaklarının içeriğini dahi kontrol ederek korumayı amaçlayan bir anlayışla hazırlanmıştı. Örneğin, 20.Maddesinde oyuncaklar ve yiyeceklerin sarılmasında kullanılan kağıtlar, eğer “kurşun, krom ve civa ve bakır ve antimuan ve arsenik mürekkebatile maden kömürü katranından imal olunan fuşin ve liyon maisi ve filâvanilin ve muhtelif anilinler veya sair mevaddı semive ile mülevven” ise ithali yasaklanmıştı.⁶⁶ Bu ve diğer nizamnamelerin çıkarılmasıyla aslında Osmanlı İmparatorluk yönetiminin çağın gelişmelerinden Osmanlı halkını da yararlandırmak ve gümrükleri de bu amaca hizmet edecek şekilde düzenlemek amaçlanmıştı. Bu ve benzeri bir dizi nizamnameler sonraki yıllarda da kabul edilmişti.

Tahlilhane dışında yeni kurulan bir birim de Sahil ve Kara gümrüklerinde görev yapacak olan muhafaza müdürlüğü ve burada çalışacak olan Rüsûmât Muhafaza Memuru unvanıyla görev yapacak olan personeldi. Aslında 1859'da Gümrük muhafaza memurluğu kurulmuştu ancak görevi kara ve sahil muhafazası olarak bir nizamname ile bu birimin bağlı olacağı yönetim, çalışma koşulları ve kurallar, çalışma alanları 24 Mayıs 1900'de yürürlüğe konulan 54 Maddelik bir Rüsûmât Muhafaza Nizamnamesi ile belirlenmişti.⁶⁷ Gümrük muhafaza memurları sahilde vapur, istimbot, kayık ve sandal ile devriye göreviyle denetim yapacaktı. Memurlar, ithal, ihracat ve transit vergisi alınmadan bir limandan başka bir limana veya karadaki gümrükler arasında mal ve eşya aktarımını teftiş etmek ve bunu engellemekle görevli olacaklardı. Muhafaza memurları dört ayrı birim olarak ve farklı unvanlar altında çalışacaklardı. Bunlar, hiyerarşik sıraya göre Müdür, baş memurlar, müdür yardımcıları ile baş memurların muavinleri, merkez memurları ve onları muavinleri, şube memurları ve sahil ve sınır gümrüklerinde görevli olan muhafaz memurlarıydı (Madde 3). Muhafaza Memurları Dersaadete

65 “No: 107-Gümrüklerce vaki olan muayenei sıhhiyeye dair olup mer'iyeti ahkâmına iradei seniyei cenabı hilâfetpenahî şerefsudur buyrulmuş olan Nizamname 26 şevval 1317 ve 14 şubat 1315” (26 Şubat 1900) Madde 1-Atide tatad olunan eşya gümrüklerce muayenei sıhhiyeye tâbidir. Evvelâ: Müstahzeratı kimyeviye ve işpençiyariye ve edviyei hususiye. Saniyen: Mekûlât ve meşrubat ve müskirat. Salisen: Sabunlar ve boyalı oyuncaklar vesaire.”, Bkz. *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 375-379.

66 *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 379.

67 “No: 120-Rüsûmât Muhafaza Nizamnamesi, 24 Muharrem 1318 ve 10 Mayıs 1316” (24 Mayıs 1900), *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 413-427; Atan, s. 155, 156.

Muhafaza Müdürü, taşrada Rüsûmât nezaret ve müdüriyet merkezlerinde gümrüğün büyüklüğüne göre muhafaza müdürünün veya gümrük muhafaza müdüriyetinin idaresinde muhafaza baş memurunun ve bir muhafaza merkez memurunun ve memuriyetlerde doğrudan doğruya gümrük memurlarının *maiyetinde* görevlendirileceklerdi. Gümrük muhafaza memurlarının sayısı da gümrükteki işlemlerin oranına göre belirlenecekti.⁶⁸ Muhafaza memuru olmak için Osmanlı vatandaşı olmak ve 25 yaş ile 40 yaş arasında olmak, kronik bir hastalığı olmamak, ehli namus ve herhangi bir mahkumiyet almamış olmak şartı aranıyordu. Ayrıca, Türkçe okur-yazar olması isteniyordu. Orduda görev yapmış olanlar da tercih nedeniydi. Gümrük muhafaza memurları Rüsûmât Emanetinden verilen resmi üniforma giyecek ve bu 6 ayda bir yenilenecekti. Elbisenin parası da memurların maaşlarından aylık %10 bir kesintiyle tahsil edilecekti. Sahil ve deniz muhafaza memurlarıyla kara sınırlarında görev yapacak piyade memurlarına demirbaş olarak “tek yatışlı birer kısa düz kılıç” ile kılıfı bir “revolver ve birer cep feneri ve birer düdük ve süvari muhafaza memurlarına birer vincester tüfeğiyle birer revolver ve birer de süvari kılıcı ve birer fener ve ser memurlar ila merkez memur ve muavinlerine birer revolver ve birer kılıç ve birer fener ve birer düdük” verilecekti. Gerekliğinde bu silah ve malzemeler değiştirilebilecekti.⁶⁹ Memurlar görevde mutlaka bu elbise, silah ve diğer malzemeleri kullanmak mecburiyetindeydiler. Eğer amirleri onlara tebdili kıyafet gezmelerini söylemişse bu emri yazılı olarak yanlarında bulunduracaklardı. Gümrük muhafaza memurlarının amirlerine itaat etmeleri ve yakaladıkları kaçak eşyaya dair tarih ve saati ve kime teslim ettiklerini bildiren kayıt tutmaları önemli görevleriydi. İhmali halinde ceza alıp işten atılacaklardı. Görevleri sırasında muhafaza memurları kaçakçı tespit ettiklerinde görevleri önce kaçakçıları uyarmak ve karşı taraf buna uymaz ise darp ve şiddet kullanmaktı. Eğer onlara silahla karşılık verilir ise muhafaza memurları da silah kullanabilecekti. Bununla birlikte gümrük muhafaza memurlarının görev yapacakları bölgenin haritasını bulundurması mecburiydi ve kaybettiklerinde bir aylık maaşı kesilecekti. Muhafaza memurları gece ve gündüz görev yapacaklar güneşin batışı ile güneşin doğduğu (grubu şems ile tülû şems) zaman arasında gece nöbeti olacaktı. Muhafaza memurları, günlük yani 24 saatlik sürede geceli gündüzlü 12 saat nöbet tutarak görev yapacaktı. Gece nöbeti 4 saatten az ve 7 saatten fazla olmayacaktı.⁷⁰ Gümrük muhafaza memurları tatil ve istirahat zamanlarında nereye giderlerse onu amirlerine ve evlerine bildirmek

68 *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 413-414.

69 *Age*, s. 415.

70 *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 418.

zorundaydılar. Nizamnamenin 30.Maddesinde de yolcuların üst aramasını yapabilecekleri belirtilmişti. Arama işlemi gerekirse en yakın gümrük idaresi ve resmi daireye götürülüp yapılacaktı. Kadın yolcular ise katiyen aranmayacak ve kendisine neden şüphelendiği ve eşyayı beyan etmesi istenecekti. Eğer kadın yolcu kabul etmezse bir memure ile yakında bulunan gümrük idaresi veya resmi daireye götürülüp orada yine bir kadının yardımıyla üzeri aranacaktı. Bu arama işlemindeki sorunlar nedeniyle 1901'den itibaren Osmanlı gümrük kapılarında kadın kolcular görevlendirilmişti.⁷¹

Muhafaza memurlarından sahilde görev yapacak olanlar ise piyade ve süvari muhafaza memurları olarak anılacak ve görev yerleri kara sınırının deniz sahilinde olan noktalar ile liman ve sahil iskelelerinde ve liman haricinde bulunan sahil olacaktı. Gemilerin limanlar içinde ve sahil boyunca aktarma yapmalarını engellemek ve getirilen eşyanın aktarma ve yükleme işlemlerini takip etmekle görevliydi. Bu gemiler sahil gümrük dışında herhangi bir kayık vesair deniz aracı ile iletişim kurmayacak ve balıkçılar da bu gemilerle iletişim kurmayacak ve mal taşımayacaktı. Limanlar haricinde deniz sınırlarının koruması karakol gemileri ile gümrük gemilerince yapılacaktı.⁷²

Muhafaza memurlarının çalışmaları ile tüm gümrük memurlarının yaptıkları işleri denetlemek amacıyla bu dönemde Teftiş Kurulu oluşturulmuş ve teftiş usulleri belirlenmişti.⁷³ Bertram'ın ardından müsteşarlık görevine getirilen von Düffel Efendi'nin görev yaptığı dönemde kabul edilen 25 Mart 1906 tarihli ve 19 maddelik "Rüsümât Heyeti Teftişiyesi vezaifine dair Nizamname" ile oluşturulan müfettişlik sadece gümrüklerin denetimiyle ilgilenecekti.⁷⁴ Nizamnameye göre

71 *Age*, s. 421.; Kadın yolcuların aranması önemli bir durumdu. Özellikle kaçakçılık 19.yüzyıl sonlarında başta Reji'nin kurulması, gümrük politikaları, siyasi yapılanma vb. nedenlerle artmıştı. Erkek yolcular bile dikkatli aranırken kadınların aranması sorun olmuş ve onların kaçakçılık yapması nedeniyle 1901'den itibaren Osmanlı gümrüklerinde kadın kolcular istihdam edilmeye başlamıştı. Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)", *Bellelen*, C 79, S. 286 (Aralık 2015), s. 1003-1038.

72 *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 424-425.

73 Gümrük Müfettişliği ile ilgili olarak da; "Muamele-i rüsumiye'nin mühveri layıkında cereyan edip etmediği ve idarelerde hilaf-ı uhud ve nizam bir hal ve hareket vukubulup bulmadığım tahkik ve teftiş için müteaddit müfettişler tayin olundu... Memurların vezaifi resmîyelerile muamelat-ı rüsumiye'nin cereyanı hakkında Kani Paşa merhum tarafından altmışdört bendi şamil bir de nizamname kaleme alınarak, İrade-i Seniyye ile 1277 (1860) senesi zarfında mevkii icraya konmuş idi." denilmektedir.

74 "No: 104-Rüsümât Heyeti Teftişiyesi vezaifine dair Nizamname 29 Muharrem 1324 ve 12 Mart 1322" (25 Mart 1906), Bkz. *Düstür*, C 8, s. 467-469.

Teftiş Heyetinde yazışma işleri için bir başkâtip ve yazıları temize çekmekle görevli bir mümeyyiz ve gerektiği kadar memurlar olacaktı. Müfettişler İstanbul Gümrüğü ile tayin olacakları diğer vilayetlerde teftiş görev yapacakları gibi Rüsûmât Emanetince İstanbul ve diğer vilayetlerde de görevlendirileceklerdi.⁷⁵ Nizamnameye göre eğer gerekli görürse Rüsûmât Emaneti, teftiş için Cemiyeti Rüsûmiye üyeleri ile Emanet üyelerinden uygun göreceği kişileri de İstanbul ve diğer vilayetlere teftiş için görevlendirebilirdi (Madde 6).⁷⁶ Müfettişlerin görevi ise sandık ve eşya işlemlerinin düzgün yapılması ve eşya değerlerinin (eşyayı ayniye) kanuna uygun belirlenmesi ve işlemlerinin yapılması, gümrük muayene işlemlerinin yapılması, kıymet takdirinin usulüne uygun yapılması ve gümrük muhafaza işlemlerinin yapılması konusunu teftiş etmektir. Müfettişler ayrıca, “manifesto ve iskele ve ambar ve aktarma ve muayene defterlerine ve kapı puflalarına varıncıya kadar muamelenin mürur edeceği bilcümle derecatın” kaydına bakacak ve eşyalar eksik veya uygun bir şekilde yazılmadıysa sorumluları hakkında işlem yapmakla görevliydi. Bununla birlikte muamele ve muhasebe kayıtları ile “kaydı kapanmamış manifesto açıkları” ve süresinden fazla ambarlarda kalan ve ardiye vergisi ödenmesi gereken eşya ile vergi reddi konularındaki işlemlerde usul dışı bir şey olup olmadığını da teftiş edeceklerdi. Muhafaza işlerinin de usule uygun yapılıp yapılmadığını denetlemek de müfettişlerin görevi arasındaydı. Müfettişler görevlendirildikleri gümrüklerde 3 günden fazla durmayacaklardı. Müfettişler hazırladıkları raporları Rüsûmât Emaneti’ne iletcek ve bu raporlarda Cemiyeti Rüsûmiyeye aktarılacaktı.⁷⁷

Gerek gümrük işlemleri gerekse de kurumsal yapı ve çalışanlara yönelik düzenlemeler, toplu bir şekilde Bertram Efendi’nin hazırladığı 22 Ekim 1891 tarihli Gümrük Nizamnamesi’nde de yer almıştı. 45 Maddelik bu nizamname Kani Paşa’nın hazırladığı Gümrük Nizamnamesi’nin ardından yapılan ikinci gümrük nizamnamesi olup Avrupa gümrükleri mevzuatlarından da yararlanarak dönemin ihtiyaçlarına göre hazırlanmıştı.⁷⁸ Bu nizamname aslında Bertram Efendi’nin 12 Eylül 1890’da gümrüklerdeki sorunları tespit eden tarihli bir layihasının

75 “Müfettişlik Heyeti’nde görev alan müfettişlerin görev ve yetkileri farklıydı. Bunlar Genel Müfettiş (Müfettiş-i Umumi), Müfettiş, Genel Müfettiş Muavini, İstanbul (Dersaadet) müfettişi, merkezi İstanbul olmak üzere Beyrut Gümrükleri muayene katibi müfettişi gibi ünvanları olan müfettişlerdi.” Bkz. Atan, s. 153, 522.

76 *Düstür*, C 8, s. 467.

77 *Age*, s. 467-468.

78 “No: 257-Gümrük Nizamnamei Umumisi” *Düstür*, C 6, s. 1110-1134.

ardından hazırlanmış,⁷⁹ ve büyük ölçüde Almanya ile imzalanan ticaret antlaşması sonrasında modern gümrük sistemine göre hazırlanmıştı. Nizamnamede gümrük işlemlerinin nasıl yapılacağı ile ilgili maddelerin yanında mal ve eşya için kullanılan manifesto ve beyan gibi modern gümrük terimleri yer almaktaydı. Ayrıca, malların muhafaza edileceği antrepoların nasıl kullanılacağı ve transit mal işlemlerinin nasıl yapılacağı, kaçak eşyaya yapılacak muamelenin nasıl olacağı gibi maddeler de nizamnamenin önemli bir kısmını içeriyordu. Tarife uygulanmasına dair açıklamalar da olan bu nizamnamede malların sınıflandırılması işlemlerinin nasıl yapılacağı belirlenmiş ve antrepodaki malların, işlemler yapıldıktan sonra gönderilmesi emredilmişti. 40 nolu maddesinde ise memurların görevlerini suistimal etmemelerine dair uyarılar yer almakta ve “Memurini rüsumiyenin gümrükte mükellef oldukları vazifeleri haricinde bir ücret mukabilinde hidematta bulunmaları”nı kesinlikle yasaklamaktaydı. Aynı maddede “Gümrük nazır ve müdürleri maiyetlerinde bulunan memurların ahval ve harekâtına nezaret edecek ve ashabı mesalihin şikâyatını nazarı dikkate” almaları gerektiği hatırlatılıyordu. Nizamname bu kural ve açıklamaların dışında Almanya ile ticareti yapılacak ürünlerin açıklaması, sefaret ve konsolosluk personelinin yolculuk ve eşyalarına yapılacak muameleye dair bilgi içeriyordu.⁸⁰ Ancak bu nizamname, ticaret antlaşmalarının uzaması ve Osmanlı gümrük personelinin dünya gümrük işleyişi konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması ve gümrüklerde suistimalleri önleyecek kuralların yeterince uygulanmaması ve bunun denetlenememesi ve farklı tarife uygulamaları nedeniyle yürürlüğe konulamamıştı. Bununla birlikte 1891 tarihli Nizamname yürürlüğe konamasa da nizamnamenin kabulü öncesi ve sonrasında kabul edilen farklı nizamnamelerle Osmanlı gümrüklerinde bir düzen kurulmasına çalışılmıştı.

Bu yenilikçi çalışmaların dışında Bertram Efendi, yapılacak ticaret antlaşmalarında önemli bir yere sahip olan gümrük tarifeleri hakkında personeli bilgilendirmek amacıyla bir de Darüttalim adıyla bir gümrük okulu açılmasına öncülük etmişti ve bu önemli bir reformdu.

a) Darüttaalim

Darüttalim’in, Bertram Efendi’nin girişimiyle Dersaadet Emtiya-i Ecnebiye Gümrüğü Dairesinde 26 Haziran 1892’de kurulmasına karar verilmiş olsa da

79 *Y.EE.*, Dosya: 13, Gömlek: 1, Tarih: 27 Muharrem 1308 (12 Eylül 1890).

80 *Düstür*, C 6, s. 1110-1134.

ancak 28 Ağustos 1893'te eğitime başlanabilmişti.⁸¹ Darüttaalim'in müdürlüğüne 30 Haziran 1892 tarihli iradei seniye ile İzmir Rüsûmât Nezaretî Müfettişi Rıza Bey getirilmişti.⁸² Rıza Bey'in seçilmesi tesadüfi değildi zira bu okul açılmadan önce yeni tarifinin hazırlanması için Almanyadan bir memur getirilmiş ve tarife için eşyaların isimlerinden oluşan Fransızca bir fihrist hazırlanmış ve Rıza Bey de hazırlanan bu fihristin Türkçeye çevrilmesi ve düzenlenmesi konusunda Rüsûmât Emaneti merkezinde görevlendirilmişti.⁸³

Darüttalim hakkında Osmanlı arşivlerinde yeterli bilgi verecek belge olmasa da okul hakkında Osman Ergin'in kitabında detaylı bilgiler yer almaktadır. Ergin'in verdiği bilgiye göre 18 Maddelik bir talimatname ile eğitime başlayan Darüttalimde

81 *BEO*, Dosya: 27, Gömlek: 1992, Tarih: 3 Zilhicce 1309 (29 Haziran 1892).

82 "Tezkire-i Maruza suretidir. Gümrük tarife ve mukarreratı cedidesinin tatbiken ve icraatını teshil ve temin edecek esbab ve de mesailin tedkik tayini emrinde ibtidar olunan teşebbüsata cümilesinden olarak tarife-i umumiyenin mevzu ve mahiyetini ve vesaiti icratına olan muayene memur ve katiblerine talim ve tefhim edilmek üzere Rüsûmât Emaneti müsteşarlığının taht-ı nezaretinde ve Dersaadet Emtiya-i Ecnebiye Gümrüğü Dairesinde bir darüttalim tesisıyla İzmir Rüsûmât Nezaretî müfettişi saadetlü Rıza Bey efendi hazretleri marifetiyle talim ve tedris mübaşeret olunacağı beyanıyla tarife-i umumiyenin icratında tahaddüs edecek müşkülattan idarece hal ve faslı lazım ve caiz olanların tedkiki vazifesiyle mükellef olarak merkez emanette bir kalem teşkilıyla müdüriyetine mirimüşaileyhimin tayini ve eylevm müfettişlik maaşı olan 3000 kuruş ile mesarifine mukabil müşarüleyh yevmiye 30 kuruş hesabıyla şehri verilmekte olan 900 kuruş birleştirilerek ve tahsisatı umumiye meyânında bulunan karşuluktan 100 kuruş dahi zam olunarak müşarüleyhe 4000 kuruş maaş tahsisi ve müferrika tertibinden ita olunmakta olan mezkur 900 kuruş mesarifat faslından maaşatı faslına nakli hususuna dair Rüsûmât Emaneti celilesinin tezkiresi arz ve takdim kılınmış olmağla olbapta her en veçhile emrû ferman hümayun cenabi padişahı şeref...ve sudr buyurulurise mantuk menefi inkaz edileceği beyanıyla tezkirei senaveri terkım kıldını efendi. Sene 30 Zilkâde 309 – 3 Haziran 308 Sadrazam ve yaver-i ekrem Cevad". *BEO*, Dosya: 27, Gömlek: 1992.; Turhan Atan okul müdürlüğünü Bertram yaptı diyorki bu yanlıştır. Bkz. Atan, s. 159.

83 "Mütehassıs gümrük memurları yetiştirmek için bir mektep açılması lüzumu Rüsûmât Eminliğinden Sedaret Makamına yazılan 6 Haziran 1308 (1892) tarihli tezkerede şu tarzda ifade edilmektedir. "Gümrük tarife ve mukarreratı cedidesinin tatbikat ve icraatını teshil ve temin edecek esbab ve vesailin tedkik ve takibi emrinde teşebbüsata lâzımeyle iptidar olunmuş ve bu yolda devam dahi ediliyor. Eşyanın tarife-i umumiyeye tatbiken tasnif olunabilmesini teshil için mukaddema erzan buyurulan müsaadei seniyyeye tevfikan emaneti çakeri müsteşarlığın refakatine Almanyadan bir memur celbedilerek esamii eşyayı şamil ve tarife-i cedidenin fusul ve mevadına tabi olarak lisamı Fransevî üzerine fihristi umumî tanzim ettirilmekte ve İzmir Rüsûmât Nezaretî müfettişi seadetlü Rıza Beyefendi hazretleri dahi hayli vakittir merkezi emanette bulundurulularak lisamı Türki ile tanzimi lâzım gelen kısmını telif eylemekte olup tarife-i umumiye mevzu ve mahiyetinin vesaiti icraie olan muayene memur ve kâtiplerine şimdiden talim ve tefhimi lâzım ve belki lâbüt olmasıyla olbapta tanzim kılınan talimat ahkâmına tevfikan iktiza edenlere müşarünileyh Rıza Beyefendi tarafından talim ve tedris edilmek ve emanet müsteşarlığının tahtı nezaretinde bulunmak üzere Derseadet mübaşeret olunmak üzere bulunulmuştur." Bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cild 3-4, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 1192.

gümrükte ticarî mallara değer takdir eden istimator (estimator)⁸⁴ ve muayene işlerinde çalışan memurları arasından deneyimli (mücerreb) ve diğer gümrük memurlarından yetenekli (müstait) ve gümrükte mülâzımlardan (maaşsız olarak çalışan stajyerler) uygun görülenler eğitim görecekti. Okul, haftada 4 gün eğitim verecek ve “Cumartesi ve Pazar günleri muayene memurları, Salı ve Perşembe günleri Rüsûmât kâtipleri ile mülâzımlar ders” görecekti.⁸⁵ Ergin’in verdiği bilgiye göre her ders döneminde 15 memurun devam ettiği Darüttalim’deki derslerde memurlar tarife hakkında teorik bilgi alıp, uygulamasını ise eşyadan aldıkları numuneleri tarifedeki yerlerini tespit ederek yapıyorlardı. Okuldaki eğitim için bir süre sınırlaması yapılmamış olsa da ayda bir defa Müsteşar yani Bertram Efendi’nin gözetiminde sınavlar yapıyor ve sınavdan başarılı olan memurlar diploma (şehadetname) alarak mezun oluyorlardı. Mezun olan memurlar, aldıkları teorik bilgi ve uygulamada edindikleri tecrübeleri çalıştıkları gümrük dairesindeki diğer memurlara da öğretmekle yükümlüydüler. Ayrıca okulun sınavlarında başarılı olup Şehadetname almış olan “mülâzımlar kur’a ile açılacak memuriyetlere tayin olunacaklardı.”⁸⁶ Ergin her ne kadar ticaret antlaşmaları sonuçlanmadığı için yeni tarifenin de uygulanamamış olması nedeniyle Darüttalim’in bir fayda getirmediğini söylese de, bu okul Osmanlı gümrük idaresinde ilk kez memurlara bir eğitim vermiş kurum olarak önemli bir adım olmuş ve eğitilmiş memurların daha sonraki dönemde gümrüklerde modern bir düzen kurmada yardımcı olmalarını sağlamıştır.

b) Gümrük Çalışanlarının Haklarına İlişkin Düzenlemeler

Osmanlı gümrüklerini uluslararası ticaret ve gümrük mevzuatıyla uyumlu hale getirmek ve böylece gümrük gelirlerini düzgün bir şekilde tahsil ederek bütçeye katkı sağlamak amacıyla çıkarılan nizamnameler aynı zamanda açılan yeni birimler ile farklı görevlerde hizmet verecek elemanların işe alınmasını

84 İstimator, gümrükde işlem yapılan eşyanın kıymetini kontrol etmekten sorumlu olan memur. İstimatorlar, malların piyasadaki fiyatlarını çok iyi bilmeli ve gümrüğe gelen malların değerini incelerken de taşıma giderlerinin fiyatlara dahil edilip edilmediğini incelemekle görevliydi. Bkz. *Rüsûmât Salnamesi*, s. 166.

85 Ergin, *age.*, s. 1192.

86 Osmanlı Hükümeti’nin diğer devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarında Düyûn-u Umumiye Teşkilatı’nın masraflarına karşılık olarak gümrük vergilerinden talep ettiği % 3 zammı, diğer devletlerin de ancak gümrük vergilerinden elde edilecek gelirin %75’inin reform yapılması istenen Rumeli vilayetlerinin idaresine ve %25’lik oranın da Düyûn-u Umumiye Idaresi’ne verilmesi şartıyla kabul etmeleri yeni tarifenin uygulanmasını engellemiştir. Bkz. Ergin, *age.*, s. 1192-1193.

da sağlamıştı. Gümrük İdaresine yeni katılan çalışanların haklarına ilişkin düzenlemlerde yine yabancı uzmanlar döneminde 19.yüzyıl sonlarından itibaren yapılmıştı. Gümrüklerde çalışan memurlar emeklilik hakkı alırken onlardan sonra bu hak, 1885'te Bertan Efendi'nin görev yaptığı dönemde kayıkçılar ve kantarcılara da tanınmıştı. Örneğin 4 Mayıs 1885 (19 Receb 1302) tarihli ve "Memurini mülkiye tekaüd kararnamesinden istisna olunan Rüsûmât kantarcılar ile muhafaza kayıkçılarının tekaüdlüklerine dair talimatı hususiye" ile Rüsûmât kantarcıları ile muhafaza kayıkçılarına da emeklilik hakkı verilmişti.⁸⁷ Emeklilik düzenlemesinin hangi koşullarla yapıldığına önemli bir örnek teşkil eden bu Talimatnamede emeklilik koşulları iki şekilde belirlenmişti; birincisi hizmet yılına diğeri ise "maluliyet mukabili" yani bir iş kazası geçirmesi ya da sağlık sorunu ile oluşan emekliliktir. İkinci maddede belirtilen sağlık sorunu ile oluşacak iş görememezlik durumunu tespiti ancak Cemiyet-i Tıbbiyece yapılacak ve onun onayından sonra işgörememezlik raporu verilecekti. Bunun dışında hizmet yılı olarak yapılan açıklamada kantarcı veya kayıkçının 20 yaşında göreve başlaması ve 30 yıl bu görevde kalması ve emekli olmak isteyenlerin de herhangi bir ceza almamış olması istenmişti (Madde 2). Emeklilik maaşları ise Rüsûmât Kantarcı ve Kayıkçılığı Tekaüt Sandığı adıyla oluşturulacak bir sandıktan ödenecek ve bu da Cemiyet-i Rüsûmiye'nin kontrolü altında olacaktı (Madde 20). Emeklilik maaş miktarı da emeklilik başvurusu yapılan yıldan geriye doğru 10 yıllık bir sürede aldığı maaşın toplamından on ikide birinin %50'si olarak belirlenecekti. Maaşlarda, ayrıca 1880 yılında maaşlarda yapılan kesintinin dikkate alınıp beşte bir kesinti yapılması belirleyici olacaktı (Madde 4). Bu arada 45 yıl bu hizmette bulunmuş olanlara bir kesinti yapılmaması istenmişti. Emekli olanların da tekrar bu mesleğe girmeleri yasaklanmıştı. Ödeme için kantarcı ve kayıkçıların aylık maaşlarından yapılan %5'lik kesinti ile sandığa aktarılmış olması gerekiyordu. Talimatname aynı zamanda gerek iş başında gerekse de öldükten sonra kantarcı ve kayıkçıların eş ve çocuklarına da emeklilik maaşının ödenmesini de kabul ediyordu.⁸⁸ 1888 yılında bu nizamnameye yapılan eklemeye, gümrüklerde çalışan Rüsûmât odacılarına da emeklilik hakkı tanınmış ve vefat durumunda emeklilik maaşının dul ve yetimlerine aktarılması kabul edilmişti.⁸⁹

87 "No: 55-Memurini mülkiye tekaüd kararnamesinden istisna olunan Rüsûmât kantarcılar ile muhafaza kayıkçıların tekaüdlüklerine dair talimatı hususiye 19 Receb 1302, 22 Nisan 1301" (4 Mayıs 1885), *Düstûr*, Birinci Tertip, C 5, s. 237-245.

88 *Düstûr*, Birinci Tertip, C 5, s. 243.

89 "No: 297-Rüsûmât kantarcıları ile muhafaza kayıkçıların icrayi tekaüdlüklerine dair olan talimatı zeyil 22 Cemaziyelâhir 1305, 23 Şubat 1303" (6 Mart 1888). Madde 1-Rüsûmât kantarcıları ile

Osmanlı Gümrüklerinde Reformlara Dair Genel Bir Değerlendirme

Osmanlı gümrük idaresi Rüsumat Emaneti'nde müsteşar ünvanıyla görev yapan Emil Bertram döneminde gerek gümrük işlemleri, gümrük tarifesi ve gerekse de yeni birimler açılıp, personel görevlendirilmesi ve bunların haklarına ilişkin nizamnameler kabul edilmesine rağmen ilginçtir ki Osmanlı hükümetlerinin bunların uygulaması konusunda hazır olmadığı ortaya çıkmıştı. Örneğin, 7 Temmuz 1901 (24 haziran 1317) tarihli “Gümrük tarife-i cedidesinin 1318 senesi martından itibaren tatbikatına mübaşeret olunması hakkında iradei seniye” neredeyse Osmanlı gümrüklerinin, 1890'larda bir kısmı imzalanmış bir kısmının görüşmeleri süren ticaret antlaşmalarında kilit öneme sahip belirlenmiş gümrük tarifesinin uygulamasında hazır olmadığını göstermiş ve bu tarifenin 1902 yılında uygulamaya konulması istenmişti.⁹⁰ Çünkü devletin masrafı 21.836.090 lira iken geliri 19.763.965 lira olup bütçe 2.720.133 lira açık vermişti. Tezkerede Rüsûmât Emaneti'nin verdiği bilgiye göre ithalat ve ihracat arasında 10.000.000 Lira derecesinde bir fark vardı. Bu nedenle memlekette var olan şeylerin teşvik edilecek mensucat fabrikaları ve emsali imalâthanelerde üretilmesi ve ithalatın kısılması istenmişti. Ayrıca, Avrupa ve Asya yakasında bulunan madenlerin de değerlendirilmesi istenmişti. Gerekirse askeri harcamaların kısılması, ihtiyaç dışında memur alınmaması ve hatta maaşlara zam yapılmaması isteniyordu.⁹¹

muhafaza kaykçıkları misillü hükmü talimata riayet olunmak şartile mezkûr kantarcı ve kaykçılara mahsus tekaüd sandığından rüsumat odacıları ile eramil ve eytamının dahi hakkı istifadeleri olacaktır. Madde 2-Rüsumat Emaneti tekaüd sandığına verilir sandığın lâğvinden dolayı yalnız odacılar tarafından istirdad olunan yüzde ikiler ile talimatı mezkûrenin tarihi neşrinden işbu zeylin mevkii icraya vaz'ına kadar güzeran eden müddet zarfında kantarcı ve kaykçılarının verdikleri yüzde beşlere muadil odacılarının dahi aïdat vermeleri için işbu zeylin mevkii icraya vaz'mdan itibaren icab edecek müddet zarfında odacılar maaşlarından yüzde on tevkif edilecektir. Madde 3-Odacıların mezkûr sandıktan istifadeleri sandığa aïdat itasına başladıkları tarihten itibaren altı ay müruruna mütevakıftır. Bu müddetin mürurundan mukaddem vefat eden odacıların ailesine maaş tahsis olunmayıp velilerinin sandığa vermiş oldukları meblâğ ailesine iade kılınacaktır.” *Düstûr*, Birinci Tertip, C 5, s. 1068.

90 “No: 165-Gümrük tarifei cedidesinin 1318 senesi martından itibaren tatbikatına mübaşeret olunması hakkında iradei seniye, Meclisi Mahsusu Vükelâ Mazbatası.” Bkz. *Düstûr*, Birinci Tertip, C 7, s. 705-710.

91 1902 (13 Rebiyülâhîr 1320 ve 6 Temmuz 1318-19 Temmuz 1902) tarihli Osmanlı Devletinin genel bir değerlendirmesini içeren Arz tezkeresinde devlet kurumlarının ciddi bir şekilde tasarruf yapması emrediliyordu. Çünkü devletin masrafı 21.836.090 Lira iken geliri 19.763.965 Lira olup bütçe 2.720.133 lira açık vermişti. Tezkerede Rüsûmât Emaneti'nin verdiği bilgiye göre ithalat ve ihracat arasında 10.000.000 Lira derecesinde bir fark vardı. Bu nedenle memlekette var olan şeylerin teşvik edilecek mensucat fabrikaları ve emsali imalâthanelerde üretilmesi ve ithalatın kısılması istenmişti. Ayrıca, Avrupa ve Asya yakasında bulunan madenlerin de değerlendirilmesi istenmişti. Gerekirse askeri harcamaların kısılması, ihtiyaç dışında memur alınmaması ve hatta

İrade-i Seniye’de ticaret antlaşmalarının imzalanmasıyla yeni bir tarifenin uygulanmaya konulmasına kadar, alınmakta olan %8 gümrük vergisine %3 zam teklif edildiği yabancı devletlerin bunu kabul etmediği belirtilmiştir. Bu durumda var olan ticaret antlaşmalarının uygulamaya konulmasına kadar bu devletlerce kabul edilen tarifelerin bu sene uygulanmasının Umur-u Maliye Komisyonunca talep edildiği ve bunun Hariciye Nezaretine iletiildiği ondan gelen cevapta ise kabul edilmediği bildirilmiştir. Yabancı devletlerden gelen memurlarla yapılan görüşmeler de sona erdirildiği için bu konuda tekrar bir girişimde bulunulmasının anlamlı olmadığını yazılmıştır. Ayrıca gümrük tarifesinin uygulaması için de “antrepo ve sair levazım” henüz tedarik olunmadığı ve yeni tarifelerin uygulaması için gerekli muamelatı görüp öğrenmek için Avrupaya henüz memur gönderilmediği için bunun şimdi de mümkün olmadığı ve bunlar yapılmadığı müddetçe vakit darlığından dolayı “gümrük tarife ve mukarreratı cedidesinin tatbik ve icrası” için Gümrük Emîni Paşa önce “muamelâtı ticariye” için bazı eksikliklerin giderilmesini istemiştir. Bu eksiklikler ise şöyle sıralanmıştır; devletin başlıca limanları ile büyük şehirlerinde antrepolar kurulması için bir kattan fazla olan antrepo binalarının üst katlarına eşyayı çıkarmak ve indirmek için asansör kurulma; yeni tarifede eşya gümrük vergisinin eşyanın sıklığı yani ağırlığı ile ölçüldüğü için yabancı ülkelerden gelen eşya için gümrüklerde aşarî baskül bulundurulması; ve tarifenin uygulaması için eşyanın tasnifi ve içeriğinin belirlenmesi için tarife hazırlanması ve mensucat (yün, pamuk, ipek veya ketenden dokunmuş olan) ürünlerinin dokunulmuş olduklarını tayin ve ilaç ve kimyevi maddelerin içeriğini anlayacak eleman istihdamı; mikroskop (hurdebin) alınması ve yeni tarifenin uygulanması için Rüsûmât Emaneti’nde bu işlerden anlayan birinin yönetiminde “tarife kalemi” kurulması. Bununla birlikte, Rüsûmât Emîni, yeni tarife için gümrüklerde eşyanın muayenesi uygulamasının sona erip “beyanname usulü” kullanılacağından –ki bu Osmanlı gümrükleri için bir ilktir- yeni tarifeye göre defterler hazırlanması ve ayrıca tarifenin genel bir fihristinin basılmasını istemiştir. Emin ayrıca, İstanbul’daki antreponun eski olduğu ve bunun tamir edilmesini istenmiştir. İrade’de Beyrut ve Trabzon’daki antrepoların kullanılabilir durumda olduğu, İzmir’de antrepo için büyük bir hanın ayarlandığı, Bağdatta ise bir han ve bir hamam ayarlanmış olmakla birlikte düzenlenmelerinin zaman alacağı, Dedeâğaç ile Üsküpte bir antrepo yapılmasına ihtiyaç olduğu ve diğer limanlar gibi büyük olmasına gerek olmasa da yerlerinin tayini ve inşasının gerekli olduğunu bildirmiştir. Bu çerçevede İzmir, Bağdad ve Trabzondaki binaların onarımı ve Dedeâğaç ile Üsküp’te antrepo

maaşlara zam yapılmaması isteniyordu. Bkz. *Düstûr*, Birinci Tertib, C 7, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 891-898.

arsa ve ebniyesiyle asansör için hayli masraf yapılması gerektiği ve epeyce baskül alındığı ve basküllerin özellikle iki yüz elliden üç yüze kadar ağırlık kaldıracak olanların alınması istenmiştir. Ayrıca, Emin, bu işlemler yapıncaya kadar eşyanın tarifeye göre tasnifi için bu işe uygun memurların var olanlar arasından seçilmesi, kimyevi maddelerin tasnifi için Dersaadet Gümrük Tahlilhanesi kullanılmakta ise de büyük gümrüklerde de “eczayı tıbbiye ve kimyeviye eğitimi ve tecrübe sahibi bir uzman memur istihdamı gerektiği ve bunların da alınmış olduğu ve ayrıca ve tarife kalemini teşkil edecek müdür ve memurun da bulunması mümkün olduğu ve hesap defterlerinin hazırlanmasını istenmiştir. Bununla birlikte Rüsûmât Emîni yeni tarifinin uygulamasını görüp öğrenmek için Avrupaya memur gönderilmesi istendiği halde Bâb-ı Âlinin bir eşya fihristi hazırlatması ve “tasnifinden hali hazırda anlayan memurlar bulunabileceği için Dersaadet gümrüklerinden birinde “bir darüttalim teşkili ile mezkûr gümrüklerde müstahdem memurinden münasip olanları evkatı lâzimedede orada bulundurulup kendilerine eşyadan iktiza edenlerin numuneleri irae ile fihristi umumî talim olunması da mümkün” olduğu için Avrupaya memur gönderilmesine gerek olmadığını bildirmiştir. İlginçtir ki 1893’te kısa süreli de olsa eğitim veren Darüttalim sanki hiç hizmet vermemiş gibi 1901 tarihli seniyede, “rayiç kıymet üzerinden vergi alacak” memurları yetiştirmek ve yeni tarifeleri öğrenip uygulamak ve bu bağlamdaki yazışmaları yürütecek bir okul açılması talep edilmiştir. Gümrüklerde ihtiyaçları belirleyen ve var olan durumu özetleyen bu irade-i seniyede yapılacak her bir şey için bir miktar masraf ile 6 aylık bir zamana ihtiyaç olduğu için yeni tarifinin uygulanması için bir zaman tayin edilmesi de istenmiştir. Böylece yeni tarifinin antlaşmalar, yapılmamış olsa bile ihtiyaç duyulduğu için 1902 yılının Mart ayı sonundan itibaren uygulanmasına geçileceği, Hariciye Nezareti aracılığı ile elçiliklere bildirilmiştir.⁹² Sonuçta bu belirsizliğe rağmen bahsedilen yeni tarife 1902’de de ticaret antlaşmalarının sona ermesi dolayısıyla 1 Mart 1902 tarihinden itibaren yürürlüğe konmasına karar verilmiş ancak bu tarife ancak 26 Ocak 1904’te uygulamaya konulabilmiştir.⁹³

Bu arada Emil Bertram gibi yabancı uzmanlar öncülüğünde başlayan reformlar, onun 1901’de emekli olmasının von Düffel’in Rüsûmât Emaneti Müsteşar olduğu dönemde kısmen uygulamaya konulabilmiş bazıları da uygulamadan kaldırılmıştı. Örneğin, maddi sorunlar nedeniyle 12 Ağustos 1908’de kabul edilen “Cemiyeti Rüsûmiye Azasının Tenzili Adediyle Heyeti Teftiş-i Rüsûmiyenin Lağvı” kararı ile Cemiyet-i Rüsûmiye üye sayısı azaltılmış ve Gümrük Teftiş Heyeti

92 *Düstür*, Birinci Tertib, C 7, s. 705-710.

93 *BEO*, Dosya: 2261, Gömlek: 169558.

kaldırılmıştı.⁹⁴ Von Düffel görev yaptığı dönemde başta İngiltere olmak üzere ticaret antlaşması yapılacak Avrupalı devletler, 1906'da Osmanlı hükümetini, Osmanlı gümrük binalarının yetersizliği, aktarma (lightering) ve taşıma hizmetlerinin ve gümrük işlemlerinin yetersizliği konusunda uyarılmıştı.⁹⁵ Osmanlı hükümeti de Mart 1909'da tüm bu taleplerin yerine getirileceği konusunda söz vermiş ve bu söz üzerine de Eylül 1909'da Avrupalı devletler Osmanlı gümrük vergilerinde Makedonya'daki reformlara harcamak için talep ettiği %3 zammı kabul etmişlerdi. 12 Temmuz 1907'de de uluslararası bir protokol imzalanarak 7 yıl içinde gümrük vergisinin %8'den %11'e (%3 artış) çıkmasını kabul etmişlerdi.⁹⁶ Bu protokolün 1 yıl sonrasında 23 Temmuz 1908'de Genç Türk İhtilali olmuş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, perde arkasında hükümeti yönlendirerek özellikle ekonomi politikalarında milli bir politika takip edilmesi için girişimlerde bulunmuştu. Bir yandan Bosna-Hersek'in ilhaki nedeniyle Avusturya'ya dolayısıyla Almanya'ya tepki gösterilmiş olsa da borçlar ve yatırımlar açısından muhtaç olduğu için de diplomatik ilişkiler sürdürülmüştü.⁹⁷ Bu politikamın bir devamı olarak gümrüklerde düzenlemeler yapmak üzere Köse Raif Paşa'nın Rüsûmât Emîni olduğu dönemde Ocak 1909'da İngiltere'den Sir ünvanlı Richard Crawford davet edilmiş ve Mayıs ayında Von Düffel'in görevine son verilmesinin ardından Crawford göreve başlamıştı. Ahmed Esad'ın kapitülasyonların yarattığı engel nedeniyle başarısız kabul ettiği von Düffel⁹⁸ görevden alınırken kendisine de emeklilik maaşı bağlanmıştı.⁹⁹ Her ne kadar arşiv belgelerinde yer almasa da Ali Fuat Türkgeldi anılarından oluşan kitabında, sözleşmesinin süresi dolmadan önce işten çıkarıldığı için von Düffel'in tazminat talep ettiğini belirtir. Türkgeldi,

94 "Numro 10-Cemiyeti Rüsûmiye Azasının Tenzili Adediyle Heyeti Teftişiyeyi Rüsûmiyenin Lağvı" 14 Receb 1326-29 Temmuz 1324" (12 Ağustos 1908), bkz. *Düstür*, Tertib-i Sâni, Cild.1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, s. 39-40.

95 *Tefîşat-ı Rumeli Evrakı-(Rumeli Müfettişliği) Sadaret Evrakı* (bundan sonra, *TFR.I.A...*), Dosya: 30, Gömlek: 2986, Tarih: 9 Cemaziyelevvel 1324 (1 Temmuz 1906).

96 "No: 155- % 3 gümrük resmi munzamı hakkında düveli sitte muazzama ile imza olunan itilâfname 9 Rebiyülevvel 1325, 5 Nisan 1323" (22 Nisan 1907). *Düstür*, Birinci Tertib, C 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.; Suonpää, agm., s. 5.

97 Lothar Rothmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, Berlin-Bağdat*, Ragıp Zarakolu (çev.), Belge Yayınları, 3.bs. , İstanbul, 2001, s. 100.

98 Ahmed Esad, "Gümrük Tarihinden Sayfalar", s. 3178.

99 *BEO*, Dosya: 3548, Gömlek: 266057, Tarih: 25 Rebiyülahir 1327 (16 Mayıs 1909).; *BEO*, Dosya: 3555, Gömlek: 266601, Tarih: 3 Cemaziyel evvel 1327 (23 Mayıs 1909) 3; *BEO*, Dosya: 3567, Gömlek: 267463, Tarih: 17 Cemaziyelevvel 1327 (6 Haziran 1909).: Ortaylı, von Düffel'in Almanya'ya döndükten sonra "Prusya Gümrük Dairesinde Bakan; "Almanya'da az çalıştığı ve 19 yıl boyu değişen mevzuattan haberi olmadığı" gerekçesiyle küçük bir memuriyete atandığını yazar. Ortaylı, *age.*, s. 48.

von Düffel'in tazminat talebinin Meclis'-i Vükelâ (Osmanlı hükümet meclisi)'da tartışmalara yol açtığını ve hatta Dahiliye Nazırı (İç İşleri Bakanı) Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya "Bu nasıl mukavele? Bunu hangi hamiyetsiz imza etmiş? Bu âdeti devlete ihanettir" diye azarladığını belirtir.¹⁰⁰

Osmanlı personeline göre avantajlı imkanlarla çalışan bu yabancı uzmanların döneminde gümrüklerde kurumsal ve mevuzat açısından yapılan düzenlemeler ile gümrük gelirlerinin artırılması hedefi dönemin siyasi ve ekonomik durumundan dolayı gelirler açısından çok da istenilen hedefe ulaşamamıştı. Çünkü, Alman uzmanların görev yaptığı 1881-1909 dönemi aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun hem borçlanma hem de askeri ihtiyaçlar için ciddi harcamalar yaptığı bir dönemdi. Bu dönem bütçe gelirlerine bakıldığında 1881'den 1908'e kadar ithalat ile ihracat oranında artış olmuşsa da yine ticaret açığı ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Bu dönemde devlet gelirleri 1887'de (vasıtalı, vasıtasız vergiler, tekel (inhisar), işletmeler ve satışlar, maktu vergiler ve müteferrik) toplamda 1556 milyon kuruş iken, 1897'de aynı gelir kalemleri üzerinden gelir 1744, 1907'de ise 2454 milyon kuruş gelir elde edilmiştir.¹⁰² Bu meblağlar artış olarak görünse de Düyun-u Umumiye'ye, orduya ve saraya aktarılan oranlardan dolayı Osmanlı İmparatorluğu açısından bir fayda sağlayamamıştı. Aynı dönemlerde bu gelirlerin aşar ve diğer gelir kalemleri dışındaki önemli kaynağını oluşturan ithalat ve ihracat oranlarında da durum şöyledir. 1890-1891 ile 1897-1898 dönemine ait alım satım ithalat oranı Osmanlı İstatistiklerine göre 185.5 (yabancı istatistik 175.9) milyon kuruş iken, ihracat oranı Osmanlı İstatistiklerine göre 124.3 (yabancı istatistik 162) olarak tespit edilmiştir. İthalat ve ihracat oranlarından kaynaklı toplam açık Osmanlı İstatistiklerine göre 61.2 (yabancı istatistik 13.9) olmuştur. 1905-1906 arasında da ithalat Osmanlı İstatistiklerine göre 31.4,(yabancı istatistik 30.6), ihracatta Osmanlı İstatistiklerine göre 21.2 (yabancı istatistik 30.2) milyon kuruş iken ithalat-ihracat arasındaki açık 10.2 (yabancı istatistik 0.5) milyon kuruş olarak tespit edilmişti.¹⁰³ Yine aynı dönemlerde Osmanlı hükümetlerinin yaptığı borçlanma (istikraz) ise 1886-1903 arasında 48.960.000 Alman Markı olarak tespit edilmiş ve bu borçlanmadan ödenen faiz miktarı sonrasında ele geçen meblağ 39.902.400 Mark olmuştur.¹⁰⁴ Daha önce bahsedildiği üzere 1901'de

100 Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İstittiklerim*, TTK, Ankara, 1987, s. 16.

101 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994, s. 123.

102 Eldem, *age.*, s. 169.

103 Eldem, *age.*, s. 122.

104 Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 19, S. 2, (Eylül 2005), s. 137-159, s. 145.

devletin masrafı 21.836.090 lira iken geliri 19.763.965 Lira olup bütçe 2.720.133 lira açık vermişti. Tezkerede Rüsûmât Emaneti'nin verdiği bilgiye göre ithalat ve ihracat arasında 10.000.000 Lira derecesinde bir fark vardı ve hükümet tasarruf yapılmasını istemiştir.¹⁰⁵ Devletin bir yandan gelirler elde edip diğer yandan borçlanması ve 1881 sonrası Düyun-u Umumiye'nin gelir kalemlerini kontrol etmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun mali krizini kronikleştirmişti. Örneğin, Düyun-u Umumiye'nin devlet gelirlerindeki payı 1911-1912 döneminde %31.5'dur ki¹⁰⁶ bu da gümrüklerdeki yapılanmadan hedeflenen düzenli ve güvenli gelir elde etmesini de engellemişti.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali kriz yaşadığı 19. yüzyılın ikinci yarısında gümrük gelirlerine ve bunun içinde reformlara ihtiyaç vardı. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletlerle imzaladığı ticaret antlaşmaları, gümrük politikalarının yetersiz olduğunu göstermişti. Bir yandan kurumsal yapı, mevzuat ve bilgili eleman eksikliği diğer yandan ülkedeki hammadde, üretim ve pazarını, yabancı mallar karşısında gümrük vergileri ile koruyamamak hazine açısından tehlikeliydi. Osmanlı devletadamları da ihtiyaçların farkındaydı ve bu nedenle gümrüklerin dönemin ihtiyacına cevap verecek şekilde yapılanması için çözüm arayışına girdiler. Kani Paşa döneminde gümrük idaresinde başlatılan düzenleme çalışmaları ancak 1880'li yıllardan itibaren çeşitlendi ve bunda Avrupa'dan özellikle yakın siyasi ilişkilerin de etkisiyle Almanya'dan davet edilip gümrüklerde müsteşar ünvanıyla görevlendirilen uzmanların da katkısı oldu. Bertram Efendi gibi yabancı uzmanların öncülüğü ve hükümetin teşvikiyle yapılan reformlarla gümrüklerde gümrük işlemleri, personelin eğitimi ve hakları konusunda uluslararası standartlara ulaşılması hedeflenmişti. Bu yapılanma Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan mali kriz ile ülke ekonomisinin Düyun-u Umumiye aracılığı ile borçlu olunan Avrupa ülkelerinin hem siyasi hem mali kontrolü altına girdiği bir dönemde önemliydi. Bu süreçte ülkedeki doğal zenginlikler de Tütün tekeli örneğinde olduğu gibi birer birer İngiliz ve Fransız şirketler verilmiş ve onların tütün dahil birçok alanda tekel kurmalarını sağlamıştı.¹⁰⁷ Bununla birlikte 1856 sonrasında yabancı şirketler

105 *Düstûr*, Birinci Tertib, C 7, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941, s. 891-898.

106 Dikmen, agm., s. 149.

107 Bu süreçte, 1883'de tütün üretiminin kontrolü ve satışı Osmanlı'nın borçlu olduğu devletlerden Avusturya adına Crédit Anstalt of Vienna, Almanya adına Berlin Bleichröder Bank Groups, Alman Banker S. Bleichröder ve Osmanlı Bankası Bank-ı Osmani-i Şahane'nin konsorsiyum ortaklığında kurulan Fransız *Société de la Régie Cointeressée des Tabacs de l'Empire Ottoman* isimli

aracılığı ile demiryolu yapımı da Avrupa devletlerinin rekabetine yol açmış ve demiryolu imtiyazı üzerinden Osmanlı hükümetlerine baskılar artmıştı. Aslında Emil Bertram ve diğer Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevleri sadece Osmanlı devletine değil bir ölçüde kendi ülke çıkarlarına hizmet etmekte ki bu hem gümrük tarifeleri ve hem de demiryolu yapımı ihalelerinde de kendini göstermişti.

Ancak yine de ticaret antlaşmalarında önemli bir yer tutan gümrük tarifelerinin belirlenmesi ve uygulanması ve Osmanlı gümrüklerinin antrepo yanında manifesto ve beyanname gibi modern uygulamalar ve de ithal ve ihraç edilecek malların değerinin belirlenmesi gibi uzmanlık isteyen konulara ilişkin çalışmalar, yabancı müsteşarların öncülüğünde yapılmıştı. Öte yandan, yabancı uzmanlar Osmanlı gümrüklerine gelen ve giden eşya ve yolcu işlemlerinin dünya ticareti ile uyumunu sağlayacak şekilde gelişmesi ve hem de personelin bir çalışma disiplini altına alınması konusunda önemli katkılar sağladı. Bertram Efendi döneminde gümrüklerde ilk kez resmi elbise uygulaması başlatılmış oldu. Bertram Efendi'nin emekli olmasından sonra görevlendirilen Von Düffel onun kadar etkili hizmet verememişti. Ancak von Düffel'in görevden alınıp yerine getirilen İngiliz uzman Sir Richard Crawford 1909 sonrasında hem gümrük gelirlerini arttırmak hem de gümrüklerde kurumsal yapının sürdürülmesi önemli çalışmalara imza attı.

Crawford'un çalışmaları, gerek Osmanlı gümrük personelinin eğitimsiz olması ve gerekse de gümrüklerde yaşanan usulsüzlük yüzünden bazen umutsuzluk yaratmış olsa da iç ve dış ticareti rahatlatmak bir düzen ve disiplin sağlayan reformlar olmuştu. Bu reformların kurduğu alt yapı ile Osmanlı gümrükleri 1918'de yeniden yapılandırılmış ve 11 Nisan 1918 (29 Cemâziyelâhîr 1336) tarihli ve 143 Numaralı Gümrük Kanunu ile gümrükler yeniden düzenlenmiş ve ülkenin önemli gelir kaynağını oluşturan gümrük gelirleri arttırılabilmmişti.¹⁰⁸

kuruluşa verilmiştir. Charles Morawitz, "The Public Debt of Turkey", *The North American Review*, C 175, S. 549 (Ağustos, 1902), s. 275-288, s. 281.; Tütün dışında Ereğli kömürlerinin işletme imtiyazı, 1896 da yine Fransız şirketine, boraks madenlerinin ki 1887'de İngiliz şirkete, Balya-Karaaydın linyitlerinin ki 1892 de bir başka yabancı şirkete ve manganez imtiyazı da 1893'de de Kassandra şirketine verilmişti. Ortaylı, *age.*, s. 23.

108 Bu gümrük kanununun 58. maddesi'ne göre gümrükler 3 sınıfa ayrılmıştı. Birinci sınıfa gümrükler her türlü eşyanın gümrük işlemlerini, İkinci sınıfa gümrükler kimyahanelere sahip gümrükler istisna olmak üzere her türlü eşyanın gümrük işlemlerini, Üçüncü sınıfa gümrükler ise yalnız ülkeye giriş yapan yolcu beraberindeki eşya ile her türlü ithalat ve ihracat yapılacak eşyanın gümrük işlemlerini yapmakla görevlendirilmişti. Aynı kanunun 50. maddesine göre Rüşûmât Genel Müdürlüğü'nce gerek görülmediği takdirde İkinci ve Üçüncü sınıfa gümrük idarelerinin görev alanı dışında kalan işlemleri yapmaları yasaklanmıştı. *Düstûr, Tertîb-i sâni* (ikinci baskı), C 10, Başvekalet Müdevvenât Müdüriyeti, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 471.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- A.} DVN.MHM.*, Dosya: 35, Gömlek: 37, Evahir-i Recep 1278 (20 Ocak 1862).
BEO, Dosya: 27, Gömlek: 1992, Tarih: 3 Zilhicce 1309 (29 Haziran 1892).
BEO, Dosya: 770, Gömlek: 57732, Tarih: 13 Zilkade 1313 (26 Nisan 1896).
BEO, Dosya No: 888, Gömlek: 66561, Tarih: 25 Receb 1314, (30 Aralık 1896).
BEO, Dosya: 1754, Gömlek: 131480, Tarih: 21 Şaban 1319 (3 Aralık 1901).
BEO, Dosya: 2261, Gömlek: 169558, Tarih: 8 Zilkâde 1321 (26 Ocak 1904).
BEO, Dosya: 3476, Gömlek: 260640, Tarih: 28 Zilhicce 1326 (21 Ocak 1909).
BEO, Dosya: 3548, Gömlek: 266057, Tarih: 25 Rebiyülahir 1327 (16 Mayıs 1909).
BEO, Dosya: 3555, Gömlek: 266601, Tarih: 3 Cemaziyel evvel 1327 (23 Mayıs 1909).
BEO, Dosya: 3567, Gömlek: 267463, Tarih: 17 Cemaziyelevvel 1327 (6 Haziran 1909).
BEO, Dosya: 3938, Gömlek: 295332, Tarih: 25 Ramazan 1329 (19 Eylül 1911).
İ..DH., Dosya: 833, Gömlek: 67014, Tarih: 18 Şaban 1298 (16 Temmuz 1881).
İ..DH., Dosya: 904, Gömlek: 71908, Tarih: 4 Rebiyülevvel 1301 (3 Ocak 1884).
İ..DH., Dosya: 936, Gömlek: 74115, Tarih: 6 Safer 1302 (25 Kasım 1884).
I..DUIT., Dosya: 21, Gömlek: 11, Tarih: 5 Şevval 1337 (4 Temmuz 1919).
İ..HR., Dosya: 289, Gömlek: 18154, Tarih: 22 Cemaziylâhir 1300 (30 Nisan 1883).
İ..HUS. , Dosya: 43, Gömlek: 26, Tarih: 7 Cemaziyelevvel 1313 (26 Ekim 1895)
İ.MMS. , Dosya: 15, Gömlek 637, Tarih 26 Zilhicce 1275 (27 Temmuz 1859)
İ..ML., Dosya No: 20, Gömlek: 48, Tarih: 24 Receb 1314 (29 Aralık 1896).
İ.RSM., Dosya: 10, Gömlek: 43, Tarih: 8 Recep 1317 (12 Kasım 1899).
TFR.I.A..., Dosya: 30, Gömlek: 2986, Tarih: 9 Cemaziyelevvel 1324 (1 Temmuz 1906). *Y..PRK.ML.*, Dosya: 9, Gömlek: 24, Tarih: 9 Receb 1306 (11 Mart 1889).

Y.PRK.ML., Dosya: 16, Gömlek 85, Tarih: 16 Ramazan 1314 (18 Şubat 1897).

Y.EE., Dosya: 75, Gömlek: 19, Tarih: H-07-01-1295 (11 Ocak 1878).

Y.EE., Dosya: 13, Gömlek: 1, Tarih: 27 Muharrem 1308 (12 Eylül 1890).

YPRK.HR., Dosya: 9, Gömlek: 59, Tarih: 28 Şaban 1303 (1 Haziran 1886).

Y.PRK.TKM., Dosya: 7, Gömlek: 10, Tarih: 20 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883).

Y.PRK.TKM., Dosya: 8, Gömlek: 1, Tarih: 12 Muharrem 1302 (1 Kasım 1884).

Tezler

Nakiboğlu, Aslihan, “Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim; Rüsûmat Emaneti”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, Basılmamış Doktora Tezi, 2011.

Kitap

Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du commerce, De l'industrie, De L'administration Et De La Magistrature 1891, Raphael C Cervati (yay.haz.), Maarif Nezareti Celilesinin Ruhsatıyla Tab Olunmuştur. 10 Ağustos 1891. Constantinople .. S. 88. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57559815/f18.image>

Atan, Turhan, *Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri*, C 2, Gümrük Müfettişleri Derneği Yayın No.12, Ankara (tarih yok)

Blaisdell, Donald C , *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York, 1929.

Düstûr, Birinci Tertib, C 2, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1289 (1873)

Düstûr, Birinci Tertip, C 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937.

Düstur, Birinci Tertip, C 6, Devlet Matbaası, Ankara, 1939.

Düstûr, Birinci Tertib, C 7, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.

Düstûr, Birinci Tertib, C 8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943.

Düstûr, Tertib-i sâni, C 1, Matbaai Osmaniye, Dersaadet, 1329 (1913).

Düstûr, Tertib-i sâni, C 10, Başvekâlet Müdevvenât Müdüriyeti, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara, 1994.

Ergin, Osman, *Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi*, C 3, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Karabekir, Kazım, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Orhan Hülagu-Ömer Hakan Özalp (yay. haz.), İstanbul, Emre Yayınları, 2001.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, C 7, TTK, 5. bs., Ankara, 1995.

Ortaylı, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, 2.bs. , İstanbul, 1990.

Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, Berlin-Bağdat*, Ragıp Zarakolu (çev.), Belge Yayınları, 3.bs. , İstanbul, 2001.

Rüsûmât Salnamesi, Ahmet İhsan Şürekası, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet (İstanbul) 1330.

Schöllgen, Gregor, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, Oldenbourg, München, 2000.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmanî*, Nuri Akbayar (Yay.Haz.) C 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Türkgeldi, Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İyittiklerim*, TTK, Ankara, 1987.

Makale

Ahmed Esad, “Gümrük Kimyahaneleri”, *Gümrük Rehberi*, No.840, 1973, s. 14032-14038.

Ahmed Esad, “Gümrük Tarihinden Sayfalar: Gümrüklerimizde Ecnebi Mütehassıslar”, *Gümrük Rehberi*, s. 1, (7 Şubat 1937), İstanbul, s. 3177-3180.

Aydın, Sıdika Ayfer, “Bir Devlet Dairesinin Kurumsallaşma Süreci, II.Meşrutiyet Döneminde Rüsûmât Müdüriyet-i Umumiyesi”, *Toplumsal Tarih*, S. 268, (Nisan 2016), s. 43-47.

Aydın, Sıdika Ayfer, “Osmanlı Devletinde Görev Yapan Bir Danışman”, *Tarih ve Toplum*, S. 251, (Kasım 2014), s. 70-75.

Çelik, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, *Belleten*, C 79, S. 286 (Aralık 2015), s. 1003-1038.

Dikmen, Nedim, “Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları”, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C 19, S. 2, (Eylül 2005), s. 137-159.

Güler, Birgül A., “Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyei Osmanlı Meclisi İdaresi 1881–1948”, *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, S. 1 (2006), s. 97-121. <http://www.msydergi.com/uploads/dergi/179.pdf>, 31 Ağustos 2018 tarihinde ulaşıldı.

Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlılarda Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 14 (1996), s. 263-268. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=140263>.

Morawitz, Charles, “The Public Debt of Turkey”, *The North American Review*, C 175, S. 549 (Ağustos, 1902), s. 275-288.

Suonpää, Mika, “Foreign Advisers and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire’s Customs Service, 1906–11”, *The International History Review*, C 37, S. 2 (Şubat 2014), s. 386-404.

Tabakoğlu, Ahmet, Okan Çağlar Taşdirek, “Osmanlıda Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi – Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13, S. 2 (Mayıs 2015), s. 91-113. Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/JMER621>, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/203285>.

Tunçel, Ahmet Kamil ve Murat Yıldırım, “1854- 1874 Döneminde Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti’nin İflasına Neden Oldu?” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 16, S. 1 (1 Haziran 2014), s. 1-26.

